

Yayın Geliş Tarihi: 17.02.2025

Yayına Kabul Tarihi: 30.06.2025

Online Yayın Tarihi: 15.09.2025

<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1641735>

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Cilt: 27, Sayı: 3, Yıl: 2025, Sayfa: 1392-1426

E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

KAZAKÇADAKİ YÖNETİM VE ASKERLİK İLE İLGİLİ MOĞOLCADAN ALINTILANAN KELİMELER ÜZERİNE ART ZAMANLI BİR İNCELEME

Serdar ÖZDEMİR*

Öz¹

Bu çalışma, Kazakçadaki yönetim ve askerlikle ilgili Moğolca kökenli kelimeleri tarihsel bir perspektifle incelemektedir. Türk ve Moğol halkları arasındaki uzun süreli siyasi ve askerî etkileşimler, diller arasında kelime alışverişine yol açmıştır. Moğol İmparatorluğu'nun Orta Asya üzerindeki etkisiyle, Moğolca kökenli birçok terim Türk diline girmiş ve zamanla kalıcı hâle gelmiştir. Araştırma, Moğolcadan ödünçlenen kelimelerin tarihî süreç içerisindeki değişimlerini, anlam kaymalarını ve günümüz Kazakçasındaki kullanımını ele almaktadır. Çalışmada, noyan (lider, yönetici), batır (kahraman, savaşçı), nöker (asker, yoldaş) ve karavıl (nöbetçi, muhafız) gibi kelimeler detaylı olarak analiz edilmiş, bu kelimelerin Moğolca asılları, fonetik değişimleri ve Türkçeye geçiş süreçleri karşılaştırmalı dilbilim yöntemleriyle değerlendirilmiştir. Gerçekleştirilen bu çalışma ile aynı zamanda mevcut kelimelerin (nöker, noyan, karavıl, batır vb.) diğer Türk lehçelerindeki (Kırgızca, Karakalpakça, Başkurtça, Kumukça, Tatarca, Türkmence, Gagavuzca vb.) kullanım ve leksik anlamları da ele alınmıştır. Moğolca kökenli bu kelimeler yalnızca dilsel ödünçlemeler olarak değil, aynı zamanda Türk toplumunun tarihî ve sosyokültürel yapısına dair önemli ipuçları da sunmaktadır. Çalışma, Kazakçadaki Moğol etkisini daha iyi anlamaya katkı sağlamayı ve gelecek araştırmalara ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Kazakça, Moğolca, Kelime Ödünçlemesi, Askerî ve Yönetimsel Terimler, Tarihî Türk Lehçeleri.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 7.Sürüm):

Özdemir, S. (2025). Kazakçadaki yönetim ve askerlik ile ilgili Moğolcadan alıntılanan kelimeler üzerine art zamanlı bir inceleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27 (3), 1392-1426.

* Öğr. Gör. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-1113-2223, serdar.ozdemir@bilecik.edu.tr

¹Araştırma için etik kurul onayına gerek bulunmamaktadır.

A DIACHRONIC STUDY ON WORDS BORROWED FROM MONGOLIAN RELATED TO ADMINISTRATION AND MILITARY IN KAZAKH

Abstract

This study examines Mongolic-origin words related to governance and the military in Kazakh from a historical perspective. The long-standing political and military interactions between the Turkic and Mongolic peoples facilitated lexical exchange between their languages. Due to the influence of the Mongol Empire in Central Asia, many Mongolic terms entered the Turkic language and became permanent over time. The research explores the historical transformations, semantic shifts, and contemporary usage of loanwords from Mongolic in Kazakh. The study provides a detailed analysis of words such as noyan (leader, ruler), batyr (hero, warrior), nöker (soldier, companion), and karavıl (guard, sentry), examining their original Mongolic forms, phonetic changes, and adaptation into Turkic languages using comparative linguistic methods. Additionally, the study investigates the usage and lexical features of these words (nöker, noyan, karavıl, batyr, etc.) in other Turkic dialects, including Kyrgyz, Karakalpak, Bashkir, Kumyk, Tatar, Turkmen, and Gagauz. These Mongolic-origin words are not merely linguistic borrowings but also provide significant insights into the historical and socio-cultural structure of Turkic societies. This research aims to enhance understanding of the Mongolic influence on Kazakh and serve as a foundation for future studies.

Keywords: Kazakh, Mongolian, Lexical Borrowing, Military and Administrative Terms, Historical Turkic Dialects.

GİRİŞ

Dillerin tarihsel gelişimi, toplumların kültürel, siyasî ve askerî etkileşimleriyle doğrudan ilişkilidir. Orta Asya gibi geniş ve çok dilli bir coğrafyada, farklı halkların birbirleriyle olan münasebetleri, diller arasında yoğun bir kelime alışverişine neden olmuştur. Türk ve Moğol halkları da uzun yıllar boyunca süregelen siyasî ve askerî ilişkileri sebebiyle birbirlerinden önemli ölçüde etkilenmiş, bu etkileşim dillerine de yansımıştır. Özellikle Moğol İmparatorluğu'nun yükselişi ve yayılışı sırasında, Moğolca kökenli pek çok kelime Türk diline girmiş ve zaman içinde Türkçenin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Günümüz Kazak dili de bu tarihsel etkileşimin bir sonucu olarak var olan süreçten önemli ölçüde etkilenmiş ve yönetim, askerlik gibi alanlarda Moğolcadan bazı kelimelere bünyesinde yer vermiştir.

Diller arasında kelime alışverişi genellikle iki farklı şekilde gerçekleşir: doğrudan ve dolaylı ödünçleme. Moğolca ile Türkçe arasındaki kelime alışverişi çoğunlukla doğrudan gerçekleşmiştir, çünkü Moğollar, Orta Asya coğrafyasında uzun süreli bir yönetim kurmuş ve halklarla doğrudan temas içinde olmuştur. Yönetim ve askerî terimler genellikle Moğolcadan doğrudan ödünçlenmiş, Moğolca bu kelimeler Türkçeye olduğu gibi veya bazı küçük fonetik değişikliklerle geçmiştir. Örneğin, Moğolca *nökör* kelimesi Türkçede zamanla *nöker* kelimesine

evrilmiş, *karavul* kelimesi ise *karavıl* biçimini alarak fonetik bir değişim geçirmiştir. Bu tür sessel değişiklikler, dillerin kendi iç dinamikleriyle bağlantılı olup, ödünçlenen kelimenin hedef dilde daha kolay benimsenmesini sağlamaktadır.

Bu makale, Kazakçada kullanılan yönetim ve askerlik ile ilgili terimlerin Moğolcadan Türkçeye nasıl ödünçlendiğini, bu kelimelerin tarihsel süreç içerisinde hangi değişimlere uğradığını ve günümüz Kazakçasında nasıl kullanıldığını incelemektedir. Çalışmada, özellikle *noyan*, *batır*, *nöker* ve *karavıl* gibi kelimelerin tarihsel bağlamda Moğolcadan Türkçeye geçişi ve başta Kazakça olmak üzere günümüz Türk lehçelerindeki kullanımları ele alınmış ayrıca bu kelimelerin etimolojik kökenlerine de değinilmiştir. Moğol İmparatorluğu'nun Kazak bozkırları üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulduğunda, bu kelimelerin Kazakçaya yalnızca birer sözcük olarak değil, aynı zamanda belirli sosyal ve askerî kavramların taşıyıcısı olarak girdiği de görülmektedir.

Gerçekleştirilen bu çalışmanın temel amacı, Kazakçadaki yönetim ve askerlik terminolojisinin Moğolca kökenli kelimeler aracılığıyla nasıl şekillendiğini ortaya koymaktır. Çalışmada, Moğolca kökenli kelimelerin tarihî Türk lehçeleri ve akabinde Kazakçaya hangi yollarla geçtiği, kelimelerin tarihî belgelerde ve sözlüklerde nasıl yer aldığı ve günümüzde ne şekilde kullanıldığı detaylı bir şekilde incelenmektedir. Özellikle günümüz Kazak dilindeki Moğol etkisinin Türkçenin hangi dönemlerinde yoğunlaştığı ve bu kelimelerin Kazak toplumundaki sosyal ve askerî organizasyonda nasıl bir rol oynadığı ele alınmıştır.

Çalışma kapsamında şu sorulara yanıtlar aranmaktadır:

Moğolca kökenli kelimeler Kazakçaya hangi tarihî süreçlerde girmiştir?

Bu kelimelerin anlamları zaman içinde nasıl bir değişime uğramıştır?

Sözcüklerin morfolojik gelişimleri nasıl bir seyir izlemiştir?

Sözcüklerin günümüz Halha Moğolcası ve diğer Moğol dillerindeki kullanımı nasıldır?

Günümüz Kazakçasında ve diğer Türk lehçelerinde bu kelimeler hangi manada ve nasıl kullanılmaktadır?

Bu sorulara yanıt bulabilmek için tarihî kaynaklardan, etimolojik sözlüklerden, akademik çalışmalardan ve günümüz sözlüklerinden yararlanılmış, ayrıca çalışmada, Moğolca ve Kazakça arasındaki dilsel etkileşimi daha iyi anlayabilmek için karşılaştırmalı analiz yöntemlerine başvurulmuştur.

Sonuç olarak, Kazakçadaki Moğolca kökenli askerî ve yönetim terimleri, yalnızca kelime düzeyinde değil, aynı zamanda tarihsel ve sosyokültürel bağlamda da büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmanın, Moğolca ve Kazakça arasında tarihsel süreç içerisinde ilerleyen etkileşimi daha iyi anlamaya katkı sağlaması ve gelecek çalışmalara ışık tutması beklenmektedir.

Kazakçadaki Yönetim ve Askerlik ile İlgili Moğolcadan Alıntılanan Kelimeler

Moğolca kökenli kelimelerin özellikle yönetim ve askerlik alanlarında Kazakça içerisinde yer bulması, sadece dil içi bir gelişme değil, aynı zamanda tarihsel ve politik bir zorunluluğun sonucunda gerçekleşmiştir. Toplumlar arasındaki yakın temas, yönetsel baskı ya da kültürel üstünlük sırasında bu tür kelime alıntılarına sıklıkla rastlanır. XIII. yüzyılda Cengiz Han tarafından kurulan Moğol İmparatorluğu, Kazak bozkırlarını ele geçirdiğinde, yerli halklar Moğol devlet yapısıyla doğrudan bağlantı kurmuş ve bu durum neticesinde Moğol yönetim aygıtının ve askerî terminolojisinin Orta Asya'ya yayılmasıyla birlikte, bu yapıya ait çeşitli unvanlar ve sosyal statüleri ifade eden kelimeler Kazakçaya doğrudan geçiş yapmıştır². Bu bağlamda, “noyan”, “nöker”, “karavıl”, “batır” gibi terimler sadece birer sözcük değil, aynı zamanda belirli bir siyasî, idarî hiyerarşi ve askerî organizasyon anlamına da gelmiş ve Kazak halkının hafızasında derin izler bırakmıştır.

İşte bu tarihsel ve toplumsal arka plan ışığında, aşağıda Moğolca kökenli bazı temel askerî ve idarî terimlerin Kazakçadaki kullanımları ve mevcut kelimelerin tarihsel süreç içerisinde izlemiş oldukları seyir ayrıntılı biçimde ele alınacaktır:

Ноян /Noyan/: ‘XI-XII. yüzyıllarda Moğolistan'daki aristokrat kimseler’ (Kzk TS, 2003); ‘XI-XII yüzyılların ilk yarısında Moğolistan'daki soylu feodaller, kabile reisleri; lider kişi, soylu; (mecz.) güçlü, kuvvetli kişi’ (Kzk. S., 2013); ‘eski dönemlerde (11-12. yüzyılın ilk yarısında) Moğolistan'daki soylu feodaller, boy beyleri; (ağz.) güçlü, kuvvetli adam’ (Kzk. Ed. Til. S. XI, 2011); ‘soylu, asil; zengin; Moğolcada *noyan* bey, yönetici, yargıç anlamına gelir’ (Kzk. AS, 2005); ‘saray görevlisi’ (Kzk.-Rus. S., 2007); ayrıca bk. → Kazak Dilinin Kısa Etimolojik Sözlüğü (Қазақ Тілінің Қысқаша Етимологиялық Сөздігі) adlı eserde ‘noyan’ sözünün Moğol dilinde (noen~noyon) han, bey manalarında kullanıldığı bilgisi verilir. Sözcük, Türk dilinin doğu grubu lehçelerinde de (Tuva) ‘noyan//noyon’ şekliyle ve ‘han, yönetici’ manalarında kullanılmakta olup Kazakçaya muhtemeldir ki Moğolca ya da Türk dilinin doğu grubu lehçelerinden geçmiştir (Kzk. Etm. S., 1966) → krş. **Moğ.:** *noyan* ‘lord, prince, chief, superior, commandant; seigneur; title sometimes given to the son of a prince or high-ranking nobleman // noyan, sahip, efendi, prens, bey, başkan, reis, bay; derebeyi, asilzade, hükümdar; prensin veya yüksek rütbeli asilzadenin oğluna verilen unvan’ (Lessing, 1960; Lessing, 2017) bk. → **Orta Moğ.** *noyan*

² Schonig, Orta Türkçe ve Orta Moğol dönemlerinden sonra, Türk ve Moğol dilleri arasındaki temasın modern Türk dilleri düzeyinde yoğunluk kazandığını söyler. Bu süreçte bilhassa Kuzeydoğu Türk grubu dilleri Moğol etkisini en derin biçimde taşıyan gruplar hâline gelmiştir. Bu dillerdeki Moğolca kökenli alıntı kelimelerin, toplam söz varlığının %20 ila %30'u kadar olduğu tahmin edilmektedir. Bu bağlamda Moğolcanın en yoğun etkisi Yakutça ve Tuvaca'da gözlemlenirken; bunları Altay Türkçesi, Tofaca ve Hakasça izlemektedir. Schonig, ayrıca Kazakça ve Karakalpakça'nın bu dillere kıyasla daha az, fakat Özbekçe ve Modern Uyğurca gibi Karluk grubu sahasına ait dillere göre daha fazla Moğolca alıntı içerdiği bilgisini de verir (Schonig, 2003).

‘beamter, würdenträger, befehlshaber, chef // memur, yüksek rütbeli kişi, komutan, şef.’ (MGT: 8, 51, 112, 21^r, 216, 19^v, 235 → Haenisch, 1939), *noyon/ noyad*³ ‘local authorities, commanders // derebeyleri, komutanlar’ (Rybatzki, 2006) || **Edebî Moğ.** Halh. *noyon* ‘joyan, töre // ayrıcalıklı kişi, asilzade’ (Bazılhan, 1984; ayrıca bk. Rybatzki, 2006, s. 627b; Tsevel, 1966, s. 379b) || **Diğer Moğ. Dil.** Kalm. *noyn* ‘feodal’nyy knyaz’, gospodin // feodal derebeyi, efendi, bey’; ‘çasto vkhodit v sostav imeni personajey fol’klornih proizvedeniy // halk edebiyatı eserleri karakterlerine ait adlarının bir parçası’; ‘çinovnik // memur, görevli’; ‘naçal’nik, pvkovoditel’ // şef, yönetici, lider’ (Bordaev vd., 1977), *noyn* ‘fürst, herrscher, herr // prens, hükümdar, efendi’ (Nagy, 2018; ayrıca bk. Ramstedt, 1935, s. 278b); Oir. *noyon* ‘prince, lord // prens, lord’ (Krueger, 1978); ‘knyaz // prens’ (Todaeva, 2001); Bur. *noyon* ‘feodal’nyy knyaz’, gospodin // feodal derebeyi, efendi, bey’; ‘korol’ // kral’ (Çeremisov, 1951); Ord. *noyon* ‘titre qu’on donne aux princes chefs de confédération ou de bannière et aux deux ministres ainsi qu’au qui a été désigné pour devenir second ministre // konfederasyon veya sancağın başında bulunan prenslere verilen unvan, iki bakana ve ikinci bakan olarak atanan kişiye verilen unvan’; magistrat, dignitaire; mandarin, fonctionnaire; chef // yargıç, devlet görevlisi; mandarin, devlet memuru; şef (Mostaert, 1968; ayrıca bk. Rybatzki, 2006); Dag. *noyun* ‘gospodin, çinovnik, hozyain // efendi, devlet görevlisi, malik’ (Todaeva, 1986); Mgr. *noyōn* ‘mandarin, prince, chef, général // mandarin, prens, şef, komutan’ (Smedt & Mostaert, 1933).

Ramstedt, Moğolca *noyan* unvanının Çince bir terim olup genellikle saygı ifade eden ve ‘efendi, bey’ manalarına gelen **lao-ye* (老爺) teriminden türediği söyler → [*nojan* < chin. *lō-jā*] (Ramstedt, 1935). Räsänen de bu hususta ‘ein vornehmer Mongole, mongolischer Beamter // "saygın bir Moğol, Moğol devlet yetkilisi’ şeklinde anlamlandırdığı *noyan* kelimesinin kökeni hakkında Ramstedt’i referans gösterir ve o da aynı şekilde Moğolca *noyan* kelimesinin Çince **lao-ye* sözcüğünden türediği bilgisini paylaşır (Räsänen, 1969). Vambéry ise sözcüğün (nujan) Moğolca olduğunu ifade eder ve sözcüğü ‘die Grossen, die Vornehmen; les grands, les nobles // devlet büyükleri, asilzadeler; soylular’ şeklinde açıklar (Vambéry, 1867). Benzer bir şekilde *Arın Türkçe Etimolojik Sözlük*’te de *noyan* kelimesi ‘emir, han’ anlamında ve Moğolca bir kelime olarak verilir (Bey Hadi, 2010). Radloff da *noyan* kelimesinin Moğolcadan geldiğini söyler ve kelimeyi ‘ein vornehmer Mongole, mongolischer Beamter // Moğol asilzade, Moğol yetkilisi’ şeklinde açıklar (Radloff III, 1905). Doerfer, *nōyān* kelimesini ‘fürst, befehlshaber // prens, komutan’ şeklinde anlamlandırmıştır. Sözcük Batı Orta Moğolcada (westmittelmongolisch) *noyan* ~ *noyin* şeklinde kullanılmıştır. Doerfer aynı zamanda kelimenin Moğolca üzerinden Türkçeye geçtiğini söyler ve o da

³ Kelime, Orta Moğolca döneminde askerî ve sivil liderleri ifade etmek için kullanılmış ve çoğu zaman *noyad* şeklinde çoğul olarak da görülmüştür. Bu unvan, Moğol İmparatorluğu döneminde yerel yönetimlerde ve ordu yapısında önemli bir rol üstlenmiştir.

Ramstedt'e atfen Moğolca *noyan* kelimesinin Eski Çince **lao-ye* kelimesine dayandığı bilgisini aktarır (Doerfer I, 1963).

Yukarıda da belirtildiği üzere Moğolca üzerinden Türkçeye geçmiş olan kelimenin tarihî ve günümüz Türk lehçelerindeki kullanımı ise şöyledir:

Tarihî: Wilkens, *noyan* kelimesinin Moğolca üzerinden Eski Uygurcaya *noyin* ~ *noyin* şeklinde ve 'anführer, oberhaupt // önder, yetki bakımından en üst düzeydeki kişi' anlamında geçtiğini söyler: *noyin* ~ *noyin* < *Mo. noyan*. Kelime aynı zamanda Eski Uygurcada 'bestandteil von Personennamen // kişi adının bir bölümü' olarak da kullanılmıştır: *Noyin Kälmiş*, *Noyin Sarıg* gibi (Wilkens, 2021) Sözcüğün kullanımına geç dönem Uygur metinlerinde rastlanır. Keskin, kelimenin Eski Uygur Türkçesi hukuk belgelerinde *noyin* şeklinde ve 'kumandan, amir' anlamında geçtiği bilgisini verir: *bir noyin bilä P[*J*L inanç* (Bu Yön24/4). Kelime aynı metin içerisinde şahıs adının bir bölümü olarak da kullanılır: *onu bir ulag noyan sarıg* (Bu Yön19/9) (Keskin, 2022). M. Vér ise Uygurca *noyin* kelimesinin muhtemelen Moğolca *noyan* kelimesinden ödünç alındığını ve Moğolcada bu sözcüğün 'efendi, prens, şef, üstün, komutan' anlamlarına geldiğini belirttikten sonra kelimenin Eski Uygur belgelerinde *NWYYN* formunda görüldüğünü ve özellikle *yam sistemi* (Moğol İmparatorluğu'nun posta ve haberleşme sistemi) ile ilgili bazı Eski Uygur belgelerinde (bk. PO01, PO04, Kâz03, PList01) geçtiğini söyler (Vér, 2016). Bu belgeler, Moğol İmparatorluğu'nun iletişim ve lojistik organizasyonu hakkında önemli bilgiler sunmakta olup *noyan* kelimesi de muhtemeldir ki bu sistemdeki otorite ve liderlik pozisyonlarını ifade etmek için kullanılmıştır. *Zemahşeri*, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*'nde *noyan* sözcüğü 'hâkim' manasında verilir (Poppe, 2009). Sözcüğün Türkçedeki yaygın kullanımı ise Çağatay Türkçesi sahasında vuku bulmuştur. Bu hususta Karataş'ın Doerfer'e atfen vermiş olduğu, söz konusu nōyān sözcüğünün tarihî Türk lehçeleri içerisinde genellikle Çağatay Türkçesinde kullanıldığı ve "bey, vali, hükümdar" anlamlarına sahip olduğu bilgisi önemlidir (Karataş, 2022 → bk. Doerfer, [TMEN I] 1963). Sözcük Sanglaḥ'da *noyat* şeklinde verilir: 322r (Clauson, 1960). Nagy, Sanglaḥ'da yer alan *noyat* formunun Zenker tarafından bir yazım hatası olarak kabul edildiğini, fakat Clauson'un (1960), bu kullanımın *noyan* kelimesinin Moğolca çoğulu olabileceğini varsaydığını söyler (Nagy, 2018). *Noyan* kelimesi, *Şecere-yi Terākime*'de *Cebe Noyan* şeklinde şahıs adının bir bölümü olarak görülür (Ölmez, 2020). Sözcük (*noyan*~*noyin*), *Dictionnaire Turk-Oriental*'de de 'général; prince; noble; corbeille de branches tressées // general; prens; soylu; örgülü dallardan sepet' anlamlarında verilir (Courteille, 1870). Sözcüğün Çağatay Türkçesi sahasında tanıklanabildiği diğer eserler ise şöyledir: *noyan*/*noyin* 'sipeh-i sālār, ser-dār, ser-āsker, şāh-zāde (Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî → Durgut, 1995); *noyan* 'başkomutan; Emir Tēmür Küreken'in babalarının lakabı; Çingizlilerin başkomutanı olan bunlara Noyaniyān adı verilir' (Feraḡi 550 → Rahimi, 2021); *noyan*/*noyun* 'sadrazam, vezir, komutan': nēçük çegune *noyan noyun* vezir-i şehān (Nisāb-ı Kutbiyye 186 → Turan, 2019).

Modern: Krg. *noyon/ oyon* ‘bahadır; asil, efendi, yönetici’ (Yudahin II, 1985b; ayrıca bk. Abduvaliev vd., 2010; Arıkoğlu vd. II, 2017b), Azb. *noyan* ‘başkomutan, kumandan’ (Altaylı II, 2018b).

Батыр /Batır/: ‘bahadır, kahraman; cesur, yürekli; alay ederken küçümsemek maksadıyla söylenen bir söz’ (Kzk TS, 2003); ‘kahraman, cesur; ülke savunmasındaki üstün cesaret ve askerî seferlerdeki olağanüstü kahramanlık için verilen unvan/nişan; savaşçı; birini övmek, yüceltmek, övgüyle anmak, takdir etmek anlamında kullanılan söz; birini küçümsemek, hor görmek, alay etmek anlamında kullanılan söz; kötü niyetli; deli dolu’ (Kzk. S., 2013); cesur (Kzk. AS, 2005); ‘kahraman, bahadır’ (Kzk. Tüs. S., 2014); ‘warrior // savaşçı’ (Kzk.-Eng. D., 2008); ‘kahraman, cesur, gözü pek’ (Kzk.-Rus. S., 2007); ‘kahraman, yiğit; kahramanın kılıcı’ (Kzk.-Rus. S., 2001) → krş. **Moğ.** *baɣatur* Less. Ø → bk. **Orta Moğ.** *ba’atur* ‘held, ein Beiname // kahraman, bir unvan’ (MGT: 120, 34^v → Haenisch, 1939; ayrıca bk. Rybatzki, 2006, s. 209a) || **Edebî Moğ.** Halh. *bātar* ‘batır, er, alıp // kahraman, yiğit, güçlü’ (Bazılhan, 1984; ayrıca bk. Amarjargal vd., 1988; Rybatzki, 2006) || **Diğer Moğ. Dil.** Kalm. *batur* ‘bogatır // bahadır, alp’ (KalmP 119 → Csáki, 2006), *bātr* ‘held // kahraman’ (Rybatzki, 2006; ayrıca bk. Ramstedt, 1935); Oir. *batur* ‘hero // kahraman’ (Krueger, 1978); Bur. *bātar* ‘bogatır, batır, geroy, doblest; bogatırskiy; smelny, otvajniy .. // bahadır, yiğit, kahraman, yiğitlik; kahramanca; cesur, korkusuz ..’ (Çeremisov, 1951), Ord. *bā’t’ur* ‘héros, un brave, un preux; audacieux, courageux; général, chef d’armée // kahraman, yiğit; cesur, korkusuz; general, ordu komutanı’ (Mostaert, 1968); Dag. *bātur* ‘bogatır, geroy’// bahadır, kahraman’ (Todaeva, 1986; ayrıca bk. Tumurdey & Tsybenov, 2014); Mgr. *bāt’ur* ‘héros, brave // kahraman, cesur’ (Smedt & Mostaert, 1933).

Csáki, kelimenin birinci hecedeki daralmanın tamamlanmasının ardından, geç orta Moğolca döneminde (*batır* < MMo *bātur*) Moğolcadan ödünç alındığını ve daha sonra, Moğolların yönetiminde bulunan geniş bir alana yayılıp birkaç dile nüfuz ettiğini söyler (Csáki, 2006). Räsänen de benzer bir şekilde kelimenin tarihî Türk lehçelerine Moğolca (bk. → *bagatur* ‘kahraman’) üzerinden geçtiğini ve ardından geniş bir coğrafyaya yayıldığı bilgisini paylaşır. Kelime, köken itibarıyla muhtemelen Hunlara dayanmakta olup oradan Sien-pi (veya Xianbei, Çince: 鲜卑) ve Eski Türklerin (Alttürken) vb. dillerine geçmiştir (Räsänen, 1969). Rybatzki de kelimenin (*baɣatur*), kökeni itibarıyla kuvvetle muhtemeldir ki bir Hun (Hsiung-nu) özel adı olup bilhassa Çinliler tarafından Mao-tun (Mete Han) olarak transkribe edilen, MÖ 209–174 yılları arasında hüküm süren ikinci Hun kağanına ait bir isim olduğunu söyler. Kelime, bu erken dönemde özel bir isim olarak kullanılmış ve yine erken bir dönemde Moğolca tarafından ödünçlenmiştir. Sözcük, Moğolcada da öncelikli olarak özel isimlerde bir unsur olarak kullanılmış, aynı zamanda “seçkin savaşçı” anlamına gelen ortak bir isim (common noun) olarak da kendisine yer bulmuştur. Rybatzki’ye göre kelimenin özel isimden ortak isme geçiş süreci Moğolcada gerçekleşmiştir. Türkçede ise bu anlamı karşılayan başka kelimeler, örneğin *alpaɣut*, zaten mevcuttur. Orta Moğolcada (MMo.) ise *ba’atur* unvanı/sıfatı

tanıklamalara göre *külüğ* (cesur, güçlü) kelimesine karşılık gelmektedir. Rybatzki, ayrıca *ba'atur* kelimesinin bazı varyantlarının Moğolcadan Türkçeye geçtiğini (MMo. > MTu.) ifade eder. Ancak, Türkçe zaten kahramanlık kavramını ifade eden köklü terimlere sahip olduğundan (örneğin, alp, alpagut gibi), bu kelimenin Türkçede özgün bir rol üstlenmesi sınırlı kalmıştır. (Rybatzki, 2006). Clauson da *bagatur* sözcüğünün köken itibarıyla büyük olasılıkla bir Hun (Hsiung-nu) özel ismi daha spesifik olarak da ikinci Hsiung-nu shan-yü'nün (MÖ 209-174) adı olduğunu söyler. Bu isim, Çinliler tarafından *Mao-tun* (Eski Çince muhtemelen Moğ-tun) olarak çevrilmiştir. Bu kelime erken dönemde yalnızca bir kez özel ad olarak geçmiş, daha sonrasında, erken dönem Moğolcada *ba'atur*/*bagatur*, öncelikle özel isimlerde bir unsur olarak kullanılmıştır. Örneğin, *Yesügei Ba'atur* gibi (bk. Haenisch, 184). Ancak kelime aynı zamanda genel bir isim olarak "seçkin savaşçı" anlamına da gelmiştir. Bu geçişin, yani özel addan genel isme dönüşümün Moğolcada gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Kelime, orta Türkçe döneminde yeniden ortaya çıkmış ve kelimenin bilhassa -h- içeren ara biçimleri görülmüştür. Bu, ifadenin doğrudan Moğolcadan alındığını düşündürmektedir. Kelimenin Türkçenin yaşayan bazı kollarında *batır*/*batur* biçimlerinin görülmesi de bunların Moğolcadan doğrudan ödünçlemeler olduğunu gösterir (Clauson, 1972). *Moğol Dillerinin Etimolojik Sözlüğü* (Etimologičeskiy Slovar' Mongol'skih Yazıkov) adlı eserde ise "kahraman, yiğit; erken feodalizm döneminde bir soyun veya kabilenin lideri, feodalizme geçiş yapan bozkır aristokrasisinin unvanlarından biri" şeklinde tanımlanan kelimenin etimolojisi hakkında belirgin bir açıklama sunulmadığı söylenir. Eserde kelimenin etimolojisiyle ilgili ayrıca şu açıklamalara yer verilir: "Kelimenin etimolojisi üzerine çalışılırken, özellikle bu kelimenin kök morfemi olan *baya-* üzerinde yoğunlaşılmalıdır. Çünkü kelimenin son hecesi olan *-tur* isim yapıcı bir ek olarak kolaylıkla ayrılabilir. *baya-* kök morfeminin etimolojisini araştırırken de Altay dillerinde bu biçim izole bir şekilde kullanıldığı için iki farklı yaklaşım mümkündür. İlk olarak, bu kök morfeminin Moğolca *baya-* ile karşılaştırma olasılığı [ör. *bayan*, *bayar*, *bayarqa-* ve *bayas-*, ayrıca Türkçe *bay* (zengin, varlıklı) ile] bazı çıkarımlar sunabilir. Bu, tarihsel-fonetik açıdan mümkündür, çünkü Altay dillerinin tarihindeki *-γ-* | *-g-* ~ *-y-* değişimi genel olarak bilinmektedir. Eğer ilk yaklaşımın sonuçsuz kalması durumunda, ikincil olarak, Soğdiana'ya (Soğd ülkesi) yönelik bir arayış önerilebilir. Soğd etkisi, Orta Asya halklarının dillerine, mitolojilerine ve kültürlerine tarih boyunca nüfuz etmiştir. Burada, Sanskritçe *bhagavan* (veren; efendi, zengin) gibi yerel eşdeğerlerin eski çağlardan kalma bir şekilde korunmuş olması muhtemeldir. Bu nedenle, arayışlar bizleri Hint-Avrupa köklerine, özellikle **bhag-* (sağlamak, beslemek) köküne götürebilir. Böyle bir varsayım da (Hint-Avrupa kökü ve kelimenin genel olarak Moğol-Türk veya daha doğrusu eski Türk yapımı olması) oldukça olasıdır. Çünkü incelenen kelime, etimolojik olarak izole olmasının yanı sıra, dar bir anlam çerçevesiyle sınırlıdır (kahraman, yiğit). Bu durumda dahi, Moğol-Türk kökenli Farsça *bahādur* ve Rusça *богатырь* (*bogatır*) üzerinde bir şüphe de bulunmayacaktır. Bu bağlamda, Moğolca (ve Türkçe) *bayatur* kelimesinin etimolojisi üzerinde başarılı bir şekilde çalışabilmek için kelimeyi kendi bileşen morfemlerine (*baya-* ve *-tur*) ayırmak gereklidir. Bu noktada, G. J.

Ramstedt'in Moğolca bayatur kelimesini Yenisey-Ostyakça baha (kahraman) ile karşılaştırmasını hatırlamak önemlidir. Ancak, bu Yenisey-Ostyakça kelimenin etimolojik çalışmalara ne ölçüde dâhil edilebileceğini söylemek zordur" (Sanjeyev vd. I, 2015).

Yukarıda yer verilen görüşler, sözcüğün kökeninin bir şahıs adı olarak Hun dönemine dayandığı, özel addan genel ada (kahraman, cesur) dönüşümün Moğolcada gerçekleştiği ve kelimenin Orta Türkçe sahasında Moğolcadan ödünçlemeyle yeniden canlandığı yönündedir. Ayrıca Eski Türkçe menşeli sözcüğün Proto-İranca **bhag-* (sağlamak, beslemek) veya *bhaga* 'koruyucu, efendi' sözcüğünden türetilmiş olabileceği de ikinci bir görüş olarak sunulmuştur (bk. Sanjeyev vd. I, 2015). Her ne kadar etimolojisi karışık olsa da kelimenin Moğolca üzerinden alıntılanarak canlandığı ve Türkçede hem *batır/ batur* (< Moğ. *bagatur*) hem de Farsçadan ödünçlenen ve Moğolca *bagatur* sözcüğü ile eş kökenli olan *bahādur* (Fars. *bahādur* < Moğ. *bagatur*) şeklinde Türkçenin tarihî dönemlerinden günümüze kadar devam eden bir kullanıma sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Sözcüğün tarihî ve günümüz Türk lehçelerindeki kullanımı ise şu şekildedir:

Tarihî: Kelimenin geç dönem Eski Uygurca metinlerdeki kullanımı *badur* şeklindedir. Wilkens, kelimenin Orta Moğolcadan alıntılandığını (*badur* < MMo. *ba'atur* ~ *ba:dur*) söyler ve kelimeyi 'heldenhaft, tapfer // kahramanca, cesur' ve 'bestandteil von Personennamen // kişi adının bir bölümü, (männlich) // erkek adı' şeklinde tanımlar (Wilkens, 2021). Yine Turfan bölgesinde keşfedilen Uygurca Budist metinlerde de kelime 'kahraman, cesur' anlamı ile görülmektedir: [*b...*]ş yerintä barın bulup balıǵ bolmazun: b[arc]an(ı)ng iirkligi baatur q(a)ngım(ı)z ming tūm(a)n yasazun (Israpıl, 2014). Sertkayanın çalışmasında kelimenin Eski Uygur sahasında 'kişi adının bir bölümü, unvan' olarak tanıklandığı örnekler de yer almaktadır: üç torku saıǵı tamǵa balu badur taşman-nıñ kırk s(ı)tır tutmadı (T. III. M. 19/144 → Sertkaya vd., 2006; ayrıca bk. <https://woerterbuchnetz.de>⁴). Yenisey Yazıtlarında ise *batır* kelimesi 'unvan adı' olarak kullanılır: *erdem b[ol]sar bodunug erk bodunug atım eren uluga erdemg batır men* 'Kahraman olursa(n) halk (da) güçlü (olur). Adım Eren Uluga Erdemlig Batur'dur'⁵ (Altın-Köl Yaz. Alt. II → Aydın, 2015). *Zemahşeri, Mukaddimetü'l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*'nde *bādur* sözcüğü 'bahadır' manasında geçer (Poppe, 2009). Harezmi Türkçesi dönem eserlerinde de sözcüğün *bahadır/bahadur/bahatur* kullanımları 'yiğit, kahraman' manasında tanıklanır: KE: 101v4; NF: 406-14. Erken

⁴ **bagatur / p'q'dwr** < Kökeni tam olarak bilinmeyen kültürel bir alıntı sözcüktür. Sözcüğün Runik yazıdaki varlığı Moğolcadan geç dönemde yapılan bir alıntı olmadığını gösterir. Sözcük, 'bestandteil von Personennamen // kişi adının bir bölümü' olarak da kullanılır: *Atım b. čegši* 'mein Name ist Bagatur Čegši // Adım Bagatur Čegši' [<https://woerterbuchnetz.de> (erişim 24 Ocak 2025)].

⁵ Bu bölüm Orkun tarafından 'Erdem olursa kavmi kuvvetli kavmidir. Er adım Eren Uluğ. Erdemli batırım ben' şeklinde aktarılır ve sözcük 'batır, kahraman' anlamında verilir (Orkun III, 1994).

dönem Kıpçak Türkçesi metni olan *Codex Cumanicus*'ta kelimenin kullanımı 'yiğit, kahraman, bahadır' manasında *bagatur* (< Moğ. *bagatur*)/ *baḥadur* (Fars. *bahādur* < Moğ. *bağatur*) şeklindedir: *bu bēyimizni övelim, sıy tabuḥnı kılalım, bahadur-sēn, dēgelim* (CCI, 49b/17; CCII, 73a/17 → Argunşah & Güner, 2022; ayrıca bk. *bagatur* (Moğ.)/ *bahadur* (M. Farsça yoluyla) Grönbech, 1992; Kuun, 1880). Memlük-Kıpçak sahasında da kelime 'cesur, kahraman, yiğit' manasında *bahadır/ bahadur* olarak kullanılır: bk. → İM: 76b/7; DM: 14a/06; TZ: 20b/8; KFT: 118b/45-46; MG: 62b/6; GT: 45/6; KK: 30b/9. Çağatayca manzum bir sözlük olan *Nisâb-ı Kutbiyye*'de sözcük, 'yiğit, bahadır' anlamında ve *batur* olarak verilir (Turan, 2019). *Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî* adlı eserde de benzer bir şekilde sözcüğün 'kahraman, bahadır, muharib, pehlivan, cesur' anlamlarında ve *batur* kullanımını görürüz. Sözlükte aynı zamanda 'Türkistanda bir rütbe ismi' olarak *batur başı* kullanımına da yer verilir (Kúnos, 1902). *Dictionnaire Turk-Oriental*'de de *batur* sözcüğü 'brave // kahraman' şeklinde verilir (Courteille, 1870). Çağatay Türkçesi sahası eserlerinden biri olan Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-yi Terākime* adlı eserinde ise kelime yine 'kahraman, bahadır, yiğit' manasında ve *bahādur* olarak yer alır: *Ol 'acāyib bahādur ve mergen ve alp ērdi* (89a-17 → Ölmez, 2020). Sözcüğün Çağatay Türkçesi sahasında *bahadır/ bahādur/ bahādur* kullanımıyla tanımlanabildiği diğer dönem eserleri ise şunlardır: ŞHD: 167b/6; BD: 91/4; BN: 166b/12; DA: 77b/11; FHL: 21a/6; TT: 84a/7; TTM: 9a/10; TEH: A721-b1; TG: 55b/17; MN: 106b/1; MK: 12a/1; FN: 23b/3; KGM: 5/18.

Modern: Krg. *baatır* 'bahadır, yürekli, cesur, kahraman' (Arıkoğlu vd. I, 2017a; ayrıca bk. Abduvaliev vd., 2010; Cumakunova, 2005; Mukambaev, 2009; Yudahin I, 1985a), Bşk. *batır* 'korku bilmez, kahraman, fedakârca hizmeti ile tanınan kişi' (Özşahin, 2017; ayrıca bk. Ağışev vd., 1996; Ahmerov vd., 1958), *bahadır* 'güçlü, gayretli, yürekli kişi' (Özşahin, 2017; ayrıca bk. Ağışev vd., 1996; Ahmerov vd., 1958), KrKlp. *batır* 'er yürekli, yiğit, cesur, kahraman' (Uygur, 2019; ayrıca bk. Baskakov, 1958; Esemuratova vd. I, 1982), *bahadır* 'bahadır, kahraman, yiğit' (Uygur, 2019; ayrıca bk. Baskakov, 1958; Esemuratova vd. I, 1982), Kum. *batır* 'bahadır, yiğit, kahraman, cesur adam' (Pekacar, 2011; ayrıca bk. Bammatorov & Gadjiyahmedov, 2011), Krç-Blk. *batır* 'kahraman, korkusuz, cesur' (Tavkul, 2020; ayrıca bk. Goçiyaeva & Suyunçev, 1989), Tat. *batır* 'batur, kahraman' (Ganiev vd., 1997; ayrıca bk. Osmanov, 1966), Özb. *botir* 'cesur, mert, yiğit, alp' (Üşenmez vd., 2016; ayrıca bk. Azizov & Rizaeva, 1989; Borovkov & Qori-Niyoziy, 1941; Akobirov vd., 1959; Koraş vd., 2023; Yusupova, 2018), *bahodir* 'yiğit, mert, kahraman' (Üşenmez vd., 2016; ayrıca bk. Azizov & Rizaeva, 1989; Yusupova, 2018), YUyg. *batur* 'kahraman, bahadır' (Necip, 2013), *bahadur* 'bahadır, kahraman' (Necip, 2013), Trkm. *batır/batur* 'cesur, yiğit, kahraman, bahadır' (Tekin vd., 1995; ayrıca bk. Aksakov vd., 1968; Garrett vd., 1996; Grunina, 2005), Azb. *batır* 'Savaşlarda gücü ve yılmazlığıyla üstünlük kazanan veya yiğitlik gösteren kimse, batur' (Altaylı I, 2018a); *bahadır/ bəhadir* 'yiğit, kahraman' (Altaylı I, 2018a).

Hökep /Nöker/: ‘yaver’ (Kzk TS, 2003); ‘Padişahın, hanın, soyluların yanında bulunarak onlara hizmet eden asker, ordu, savaşçı; Eski Kazak toplumunda ve Orta Asya toplumlarında, soyluların yanında bulunarak savaş zamanında savaşçı, barış zamanında ise koruyucu görevi yapan bir sosyal grup temsilcisi; varlıklı, zengin soyluların ve yönetici sınıf temsilcilerinin yanında bulunan hizmetkâr veya koruma görevlisi (Kzk. S., 2013); ‘Padişahların ve hanların yanında bulunan hizmetkârları, yardımcıları; asker, birlik’ (Kzk. Ar. Fr. Tüs. S., 2017); ‘Padişah, sultan, hanın peşinde gezip hizmet eden, onlara hürmet eden kişileri’ (Kzk. Ask. Ter. S., 1999); *nöger* ‘nöker’ (Kzk. AS, 2005). ‘Saray görevlisi, birlik, asker’ (Kzk.-Rus. S., 2007) → krş. **Moğ. nökör** ‘friend, comrade, companion; husband // arkadaş, dost, yoldaş; koca’ (Lessing, 1960; Lessing, 2017) bk. → **Orta Moğ. nokor** ‘geführtte, freund, kamerad // arkadaş, dost, yoldaş, silah arkadaşı’ (MGT: 13, 76, 90. 30^r, 91, 125, 169, 48^v, 188 6^r 205, 36^r, 214, 11^v); ‘der andere, gegner, feind // diğeri, rakip, düşman’ (MGT: 153, 17^v, 190, 15^v, 267, 11^r); ‘cahtu ~ gelegenheitsgefährte // ‘tesadüfen, rastgele gelen yoldaş’ (MGT: 170, 4^v) (Haenisch, 1939; ayrıca bk. Rybatzki, 2006) || **Edebî Moğ. Halh. nöhör** ‘joldas, dos // yoldaş, dost’ (Bazılhan, 1984; ayrıca bk. Ariunbolor vd., 2008; Bayarsayhan vd. II, 2001; Luvsandendeve, 1957; Tsevel, 1966) || **Diğer Moğ. Dil. Kalm. nökr** ‘kamerad; die eheleute nennen einander oft nökr: gemahl, gemahlin // yoldaş; eş, karı-koca’ (Ramstedt, 1935; ayrıca bk. Bordaev vd., 1977; Todaeva, 2009); Oir. *nökör* ‘husband, mate, spouse // koca, arkadaş, eş’ (Krueger, 1978); *nökür* ‘drug, priyatel // dost, arkadaş’ (Todaeva, 2001); Bur. *nüher* ‘tovariş, drug // yoldaş, dost; muj, suprug // koca, eş’ (Çeremisov, 1951; ayrıca bk. Şagdarov & Çeremisov I, 2006); Ord. *nökxör* ‘ami, époux, épouse // arkadaş, koca, kadın eş’ (Mostaert, 1968); Dag. *nugur* ‘Suprug (muj), suprug (jena) / koca, kadın eş; drug, priyatel’ // dost, arkadaş’ (Tumurdey & Tsybenov, 2014; ayrıca bk. Todaeva, 1986); Mgr. *nok’uor* ‘ami, camarade, compagnon, associé, aide // arkadaş, yoldaş, hayat arkadaşı, ortak, yardımcı’ (Smedt & Mostaert, 1933).

Németh, *Wanderungen des Mongolischen Wortes nökör 'Genosse'* adlı yazısında IV. Ladislaus (Kuman Ladislaus) döneminde, 1285 yılındaki ikinci Tatar istilasından sonra, Macaristan ile ilgili tarihî kayıtlarda *Nyögér* (ñögēr) şeklinde yeni bir halk ismi ortaya çıktığını, ancak bu ismin aslında bir halk ismi olmadığını anlaşılmakta olduğunu söyler. Németh’in ifadesi ile bu isim, kaynaklarda oldukça mütevazı bir şekilde yer almış, tarihî eserlerde nadiren geçmiş ve dil bilimsel araştırmalarda dahi ihmal edilmiştir. Hatta bu isim, Macarcanın iki büyük ansiklopedik sözlüğüne de herhangi bir biçimde dâhil edilmemiştir. Kelimenin ilk olarak geçtiği yer ise 1285 tarihli Zipser Katedraline (Capitulum Beati Martini de Scepus) ait bir belgedir. Németh, kelimenin Macarcadaki ilk kaydına yer verdikten sonra kelimenin kökeni ile ilgili akademik literatürde yer alan görüşler üzerinde de durur. Karl Franz Palma, *Notitia rerum Hungaricarum* (İlk baskı: 1770) adlı eserinde *Nyögér*ler ile Çingeneleri ilişkilendirir. Németh’e göre bu görüş doğru değildir. Çünkü Çingeneler bu bölgeye mevcut olaydan ancak yaklaşık yüz yıl sonra ulaşmıştır. Daha genel kabul görmüş ve günümüze kadar gelmiş olan açıklama ise 18. yüzyılın ikinci yarısına dayanmaktadır. Bu görüş, *Nyögér* ismini Güney Rusya’da

yaşamış eski bir Türk halkı olan Nogaylarla ilişkilendirir. Bu yorumu ortaya atan kişi Karl Wagner'dir. 18. yüzyılın sonunda *Nyôgér*ler hakkında yeni bir yorum ortaya çıkmıştır. Bu görüş, 1792'de *Neues Ungarisches Magazin* (Yeni Macar Dergisi) adlı derginin ikinci cildinde yayımlanan ve *Orta Çağda Nyôgérler Kimdi?* (Wer waren die Neugari im Mittelalter?) başlıklı bir makalede sunulmuştur. Bu makalede Engel, *Nyôgér*lerin Trakya'dan göç eden Rumenler (veya "Yeni Macarlar") olduğunu ve bunların IV. Ladislaus tarafından *Máramaros* bölgesine yerleştirildiğini söyler. Johann Jerney çalışmasında Hammer'e dayanarak *Nyôgér*leri "Nogay Kumanları" olarak görmüş, Julius Pauler ise Nogay Han'ın halkına, onun adından hareketle Nogay Tatarları denildiğini ve Latin yazarların bu ismi *Nyôgér* olarak biçimlendirdiğini ifade etmiştir. Németh, Macarcada *Nyôgér* isminin kullanımı ve tarihî tartışmalarına dair farklı yazarların görüşlerine yer verdikten sonra, bilhassa *Codex Cumanicus* adlı eser [noga(r), okunması gereken şekliyle nöger 'socius' (yoldaş) → bk. Grønbech, Kuman Sözlüğü, s. 172] ile Memlük Kıpçak sahasına ait bazı eserlerden ve kelimenin Modern Kıpçak lehçelerindeki kullanımından hareketle kelimenin 13. yüzyılın ortalarında, *nöger* şeklinde Kıpçakça'da yer aldığını ve Macarcaya Kıpçakça üzerinden geçtiğini söyler⁶. Németh, kelimenin kökeninin ise Moğolca olduğunu düşündüğünü belirtir⁷. Kelime başındaki "n" sesi Türkçede orijinal bir ses olmadığı için kelimenin Türkçe kökenli olduğu iddiaları kabul edilemez. Kelime, Moğolcada unutulmuş olan ancak işlevsel ekli formu *nöküce*- 'yakın arkadaş olmak; dostluk kurmak' ile anlamı çıkarılabilen **nökü-*, **nöke-* fiilinden türetilmiş olabilir (Németh, 1953). Benzer bir şekilde, *Moğol Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (Etimologičeskij Slovar' Mongol'skih Yazıkov) adlı eserde de

⁶ Németh, Moğol feodalizminin en önemli kurumlarından biri olup prensin askerî muhafız birliğini oluşturan, ancak kabile içindeki askerî organizasyonun da dışında kalan nökerlerin iktidarı uygulamanın en önemli araçlarından biri olduğunu söyler. Örneğin, Cengiz Han da kağan seçilir seçilmez, hemen kendi nökörlerini organize etmeye başlamıştır. Kelimenin, Moğolca üzerinden veyahut Moğolcadan Farsça aracılığıyla Kıpçakçaya geçmiş olması muhtemeldir. Macarcada ilk defa 1285 yılında rastlanan *Nyôgér* kelimesi de tıpkı Cengiz Han'da görüldüğü gibi IV. Ladislaus'un Kıpçaklardan oluşan bu elit birliğinin adıdır. Böylelikle kelime Macarcada yerini almıştır (Németh, 1953).

⁷ Németh, çalışmasında bilimsel literatürde, "nökür" kelimesinin Farsça kökenli olabileceğine dair görüşlere de yer verir. Örneğin, Melioranski, *Ibn Mühenna'nın Moğolca Verileri* üzerine yaptığı çalışmada, kelimenin Farsçadan Moğolcaya mı, yoksa Moğolcadan Farsçaya mı geçtiğinin kesin olmadığını belirtir. Vladimircov da çalışmasında, kelimenin Farsça yoluyla Moğolcaya ve Türkçeye geçtiğini; ancak Moğolcaya Türkçeden bağımsız olarak, doğrudan Farsça üzerinden girdiğini söylemiştir. Fakat Vladimircov, bu görüşünü 1929'da yayımlanan "Mongolskoye nökör" adlı çalışmasında geri çekmiş ve kelimenin 13. yüzyılda Moğol istilaları sırasında Farsçaya geçtiğini belirtmiştir. Németh ise kelimenin ne Eski ne de Orta Farsçada ve hatta Yeni Farsçanın erken dönemlerinde dahi bilinmediğini; -örneğin, Şehname'de bu kelimeye rastlanmaz- ancak Moğol döneminde ortaya çıkmaya başladığını, buna karşılık, Moğolcada ise bu kelimenin dilin eski bir unsuru gibi görüldüğünü ve kelimenin Moğolcada kendi etimolojisine sahip olduğunu söyler ve bu bağlamda kelimeyi Moğolca kökenli olarak düşündüğünü ifade eder (Németh, 1953).

‘tovariş, drug, muj, suprug, jena, suprug // yoldaş, arkadaş, koca, kadın eş’ gibi anlamlar ile verilen *nökür* kelimesinin *nökübüri* ve *nöküçe-* (*nökü-çe-) sözcüklerinde olduğu gibi *nök* (taraf) kelimesinden türediği ve Moğolca *rog* (yön, taraf) kelimesiyle ilişkili olduğu varsayılan *nökü- (←*nöke-) kelimesinden türemiş olabileceği bilgisi paylaşılır (*nökü-r) (Sanjeyev vd. II, 2016). Ramstedt de *Zur Verbstammbildungslehre der Mongolisch Türkischen Sprachen* (Moğol-Türk Dillerinde Fiil Kökü Oluşturma Kuramı Üzerine) adlı çalışmasında, ‘freund, gefahrte // dost, yoldaş’ manasında açıkladığı *nökür* kelimesinin kökünün Moğolcada *nökü-ce-* fiilinde bulunduğunu söyler ve bu fiili ‘sich befreunden // dost olmak, arkadaşlık kurmak’ şeklinde açıklar: *nökü-ce* → *nökür*. Yani Ramstedt’in düşüncesi, *nökür* kelimesinin, *nökü- fiilinden yapım eki olan -r ile türetilmiş bir form olduğu yönündedir (Ramstedt, 1912). Ramstedt ayrıca *Kalmückisches Wörterbuch* (Kalmıkça Sözlük) adlı eserinde *nökr* madde başı ve ‘gemahl, gemahlin // koca, kadın eş’ manasında verdiği kelimenin Moğolca üzerinden (nöker) Türkçe, Farsça ve Afgan dillerine geçtiği bilgisini de paylaşır: *nökür*; > *tü. p.; afgh. nökar* > *naukar* (Ramstedt, 1935). Ligeti de *Mongolos Jövevényaszavaink Kérdése* (Moğolca Alıntı Kelimeler Meselesi) adlı çalışmasında *nökür* kelimesine değinmiş ve o da ‘arkadaş, yoldaş, dost’ manasına gelen bu kelimeyi Moğolca *nökü-ce-* ‘biriyle birleşmek, bağlanmak, dostluk içinde olmak’ kelime kökü ile ilişkilendirmiştir. Bu fiilin kök pozisyonunda olan *nökü sözcüğünün aldığı +r eki bir yapım ekidir: *nökü+r > *nökür*. Bu ek, kökü bilinmeyen ya da tam anlamıyla net olmayan isimlerde sıkça görülür: öndür (yüksek) ~ öndüyi- (yükseltmek), amur (huzur, barış) ~ amuyi- (huzur bulmak), bayar (sevinç) ~ bayas- (sevinmek), egür (yuva) ~ egüd- (inşa etmek), nabtar (paçavra, eski püskü) ~ nabtalja- (paçavralar hâlinde sarkmak), nayir (uyum, barış) ~ nayis (uyum, barış) gibi (Ligeti, 1935). Doerfer ise kelimenin Moğolca olduğunu ve kelimenin orijinal formunun Orta Moğolcada *nökör*, geç Moğolcada ise *nökär* şeklinde görüldüğünü söyler. Fakat Doerfer’in kelimenin kökenine dair yaklaşımı ise farklılık arz etmektedir. Doerfer’e göre kelimenin kökeni ‘dost’ anlamına değil, ‘diğer’ manasına gelen *nökö kelimesidir. *Nökör* ~ *nökär* kelimesi de +r isim yapan yapım eki vasıtasıyla ‘diğer’ anlamında kullanılan *nökö kelimesinden türemiştir. Doerfer, bu kelimenin “düşman” anlamında da kullanıldığını belirtir. Bu, anlamın hem olumlu hem de olumsuz bir yöne ayrılmasının bir örneğidir. Aynı durum Hint-Avrupa kökenli *ghostis* kelimesinde de görülür. Kelime, Gotikçe’de *gastis* “misafir” anlamını kazanırken, Latince’de ise *hostis* “düşman” anlamını almıştır. Doerfer ayrıca ‘diğer’ manasını veren *nökö-kökünden türeyen farklı kelimeleri ise *noko’e* (nökö’e) ‘ikinci, başka biri, diğeri’ ve *nokoji* (nököji) ‘ikinci’ şeklinde örnekler (Doyerfer I, 1963). Nagy de *nökür*, *nökär* kelimesinin ‘yoldaş, arkadaş; eşlik eden kişi’ anlamında, Moğol istilasından sonra hem Batı hem de Doğu Orta Türkçe metinlerinde belgelendiğini, kelimenin Çağatay Türkçesi’nde genellikle tarihsel metinlerde yer aldığını, Baburnâme adlı eserde ise bir ikileme olarak kullanıldığını söyler: *nökär-südär* ‘liegemen // lidere bağlı kimse’ (bk. → BN, 121a). Başlangıçta, kabilelerini terk ederek bir kabile liderinin takipçileri olan, yani bir Moğol komutanının hizmetkârı veya yoldaşı olan kişiler *nökür*, *nökär* olarak adlandırılmış, daha sonra ise hem Türk hem de Moğol dillerinde bu kelimenin

anlamında bir değişiklik olmuş ve kelime ‘hizmetçi’ manasında kullanılmaya başlanmıştır (Nagy, 2018). Poppe, *Mongolian Loan Words in Kazak* adlı çalışmasında *nöker* kelimesini ‘yaver, refakatçi’ şeklinde açıklar. Kelime, Orta Moğolcada *nöker* ‘feodal düzende koruma görevlisi’, Halha Moğolcasında ise *nöxör* ‘arkadaş, yoldaş’ olarak kullanılmıştır (Poppe, 1991).

Sözcüğün tarihî ve günümüz Türk lehçelerindeki kullanımı ise şu şekildedir:

Tarihî: Wilkens, Moğolca olan kelimenin Eski Uygur sahasında *nökör* ‘gefolgsmann // taraftar, yandaş’ olarak kullanıldığı bilgisini verir: *nökör* < *Mo. nökör* (Wilkens, 2021). Benzer bir şekilde M. Vér de kelimenin kullanımını *nökör/nöker* (<Mong. *nökör*) şeklinde açıklar: *buyan tāmür elčiniñ nökörläringä kăzig aşka bėrgü bir sakăt beş t[āmb]in bornı tūtü[n] sa]nka tutup tārbiş k(a)ya beržün. Nöker kullanımı Uygurca nökör (< Moğolca nökör) kelimesinin bir varyantı durumundadır: tanu(k)lı bāgniñ nokerikā iki yarım kalča bor (...)* (BT 43. → Vér, 2016)⁸. Shimin ve Hamilton’ın çalışmasında *nökör* kelimesi ‘compagnon d’armes // silah arkadaşı’ şeklinde tanımlanır: *ikiläyü yana xuu-kong šingqa idti aqaladip; idärip barmış nökörlärin üküš ögdirlädip* (IV-45, 46 → bk. Shimin & Hamilton, 1981). Kelime, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesinde* (TİEM 73) ‘arkadaş, yoldaş’ anlamında ve *nökär* şeklinde verilir: *kaçan körüştilər ärsä ekki gürüh aydı müsä nökärläri biz yetmişlärdin* (269v/4 → Ünlü, 2004). Karaayak da bu bahiste *nökär* sözcüğünün tespit edebildiği kadarıyla *Türk İslam Eserleri Müzesi Nüshasında* [TİEM 73] bulunduğunu söyler ve kullanım ile ilgili şu örneklerle yer verir: TİEM 73 217v/5: *aydı anar eşi nökäri ol sözläştür anıñ birlä* (bk. Kök, 2004). ‘ona arkadaş söyledi, o onunla konuşur’. TİEM 73 269v/4: *müsä nökärläri biz* (bk. Ünlü, 2004). ‘Hz. Musa’nın yoldaşlarıyız’ (Karaayak, 2021). *Zemahşeri, Mukaddimetü’l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü* adlı eserde de sözcüğün ‘arkadaş’ manasında tanımlandığı görülür (Poppe, 2009). Kelime Harezmi sahasında *Husrev ü Şirin* adlı eserde *nöker* şeklinde ve ‘arkadaş’ anlamında kullanılmıştır: *sürüp ma’kul hikmetler sözini, içip özi şarap özge nöker bal* (GT: 1042 → Hacıeminoğlu, 2000). Ünlü, sözcüğün Harezmi sahasında ayrıca nöker (<Mo.) ‘emir subayı, yardımcı’ (bk. K III/14) anlamında kullanıldığını da ifade eder (Ünlü, 2012). Ağca ve Gül, *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanında Geçen Moğolca Sözcükler* adlı çalışmasında tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde ‘hizmetçi, yaver, arkadaş; eş, kuma’ gibi anlamlar ile yaygın olan *nöker* sözcüğünün, Moğolcadan ödünçlenmiş sözcüklerden biri olduğunu söyler. *Nöker* sözcüğü *Uygur harfli Oğuz Kağan Destanında* geçtiği bütün ibarelerde *il kün* ‘halk’ ile birlikte kullanılmış, diğer Türkçe metinlerde olduğu gibi Destanda da ‘hizmetkâr’ anlamında yer almıştır: *u[ru]şgu-dun soñ Oguz Kagan-nuñ*

⁸ Vér, Uygurca *nökör* < Moğolca *nökör* kelimesinin başlangıçta ‘arkadaş, yoldaş, eşlik eden kişi, eş (koca)’ anlamlarına geldiğini söyler. Moğol İmparatorluğu döneminde *nököd* (*nökör* kelimesinin çoğul hali), hükümdarın veya soyluların yoldaşları anlamında kullanılmıştır. Bu kişiler, Çengiz Han döneminden itibaren Moğol toplumunun dönüşümünde kilit bir rol oynamışlardır. Kelime, erken dönem Moğol kroniklerinden biri olan Moğolların Gizli Tarihi’nde (SH) sıkça geçmektedir (Vér, 2016).

çerig-i-ge, nöker-ler-ige, il kün-ige andag ulug ölüg bargu tüşdi (bk. 30. 9 - 31, 2), *nöker-ler-nün, il kün-nün kamağı munı kördi-ler, şaşdı-lar* (bk. 31. 9 - 32. 1), *nöker-ler-in, il kün-ler-in carlap çakırdı* (bk. 40. 6-7) (Ağca & Gül, 2018). Kıpçak sahasının ilk ve başat eserlerinden biri olan *Codex Cumanicus*'ta ise kelime, *noga(r)* şeklinde ve 'socius // arkadaş, yoldaş, ortak' anlamında kullanılmıştır (Kuun, 1880; ayrıca bk. Argunşah & Güner, 2022; Grönbech, 1992)⁹. Sözcük, Memlük Kıpçak sahası eserlerinden biri olan *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugâti't-Türkiyye* adlı eserde de *nöger* şeklinde ve 'arkadaş' manasında yer alır (Atalay, 1945). Sözcüğün Memlük Kıpçak sahasında tanıklanabildiği diğer eserler ise şunlardır: GT: *nöger* 'arkadaş, hizmetkâr' 61/10; DM: *nöker* 'arkadaş, yoldaş' 14a/8, 'kardeş' 21b/10; İH: *nöger* 'hizmetçi, asker' 28. Kelime, Çağatay sahasında da canlı bir kullanıma sahiptir. *Lügat-i Çağatay*'da *nöker* kelimesi 'çâker, mülâzım, hâdim-i alman, yetim, meli' gibi anlamlarda verilir: *padişânın nökeri bisyâr idi, çin ü hindü her ulusdan bar idi* (Durgut, 1995). *Dictionnaire Turk-Oriental*'de kelime, *nöker* kaydı ve 'ami, compaignon; conseillers; serviteur // dost, yoldaş; danışman; hizmetkâr' şeklinde açıklanır (Courteille, 1870). Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-yi Terâkime* adlı eserinde de kelime *nöker* şeklinde ve 'yoldaş; hizmetkâr, uşak, mülazım' anlamlarında verilir: *barçası H'ârezmğa keldiler tağı yahşılary nöker ve yamanlary ra'ıyyet boldılar* (65b/8 → Ölmez, 2020). Sözcüğün Çağatay sahasında tanıklanabildiği diğer eserler ise şunlardır: SD: 241; KGM: 81/9; MK: 30b/10; TEH: A725a2; TG: 48b/13.

Modern: Krg. *nökör* 'yardımcı; hanın, beyin, kahramanın yardımcısı; hanın veya beyin eşinin yardımcısı; arkadaş, yoldaş; eş; asker, er. (Arıkoğlu vd. II, 2017b; ayrıca bk. Abduvaliev vd., 2010; Yudahin II, 1985b), Bşk. *nöger* 'muhafız, koruma, asker; sağdıç' (Özşahin, 2017; ayrıca bk. Ağışev vd., 1996; Ahmerov vd., 1958), KrKlp. *nöker* 'eski hanlık zamanında, hanın emrindeki askerler' (Uygur, 2019; ayrıca bk. Baskakov, 1958; Esemuratova vd. III, 1988), Kum. *nöker* 'nöker, hizmetkâr, uşak' (Pekacar, 2011), Krç-Blk. *nöger* 'arkadaş, dost; sağdıç' (Tavkul, 2020), Tat. *nägär* (bk. TTAS), *nükär* (Nagy, 2018), Özb. *navkar* 'askerî görevli, asker; görevli, hizmetkâr, vazifeli; memur' (Üşenmez vd., 2016; ayrıca bk. Borovkov & Qori-Niyoziy, 1941; Akobirov vd., 1959; Koraş vd., 2023; Ma'rufov I, 1981a), YUyg. *nöker* 'hizmetkâr, uşak' (Necip, 2013); *nökär ~ nükär, nö^hker, nöker, nüker, neker, nö^hkör, nio^hkör, löger* 'friend; helper; travel companion // arkadaş; yardımcı; yol arkadaşı' (Nugteren-Roos 65 → Nagy, 2018), Trkm. *nöker* 'nöker,

⁹ Güner, *Codex Cumanicus*'ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım adlı çalışmasında Moğolca'da 'arkadaş, dost, yoldaş' (bk. MTS I, s. 927) anlamını veren *nökür* kelimesinin bilhassa Moğol istilasından sonra Türkçenin tarihî lehçelerinde en çok karşımıza çıkan kelimelerden biri olduğunu söyler. Kelime, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde *nöker* 'hizmetçi, yaver, arkadaş; karı, (birinci kadına göre) kuma', Çağatay Türkçesinde *nöker* 'dost, yoldaş, arkadaş, koca', Kırgız Türkçesinde *nögör*, Azerbaycan Türkçesinde ise *nöker*, *nöher* vd. olarak kullanılmıştır (bk. Tuna, 1972). Güner, kelimenin *Codex Cumanicus*'taki Türkçe eş anlamlı karşılığının *ortak* olarak verilmiş olduğu bilgisini de paylaşır (Güner, 2017).

muhafız; erkan (Tekin vd., 1995; ayrıca bk. Aksakov vd., 1968), Azb. *nökər* ‘keçmişdə ağasına xidmət edən və onun şəxsi tapşırıqlarını yerinə yetirən ev xidmətçisi (oğlan)’ (Orucov vd. III, 2006a; ayrıca bk. Akdoğan, 1999; Altaylı II, 2018b; Guseynova, 1941).

Қарауыл /Қаравыл/: ‘bir şeyi koruma, güvenliğini sağlama; güvenlik görevlisi, bekçi, nöbetçi (Kzk TS, 2003); ‘bir şeyi koruyan, muhafaza eden, nöbetçi; koruma ve gözetim için verilen askerî görev; tüfek namlusunun ucuna hedef almak için yerleştirilen mekanizma’ (Kzk. S., 2013); ‘muhafız, nöbetçi’ (Kzk. Ask. Ter. S., 1999), ‘keşifçi, gözcü’ (Kzk. Tüs. S., 2014), ‘guard, watchman // muhafız, bekçi’ (Kzk.-Eng. D., 2008), ‘gözcü, nöbetçi’ (Kzk. Ar. Fr. Tüs. S., 2017), ‘bekçi, muhafız, nöbetçi, koruma’ (Kzk.-Rus. S., 2007), ‘nöbet, muhafız, bekçi, nöbetçi’ (Kzk.-Rus. S., 2001) → krş. **Moğ. haragul** ‘watch, sentry, guard, scout // karakol, gözcü, nöbetçi, bekçi, keşif kolu’ (Lessing, 1960; Lessing, 2017) → bk. **Orta Moğ. həra’ul** ‘späher, patrouille // gözcü, devriye’ (MGT: 142, 158, 188, 193, 22^v, 194, 240, 18^r → Haenisch, 1939; ayrıca bk. Rybatzki, 2006) || **Edebî Moğ. Halh. xaruul** ‘karavul, dozor, straja ohrana // nöbetçi, devriye, muhafız, gözcü; ruvbanok // rende’ (Amarjargal vd., 1988; ayrıca bk. Ariunbolor vd., 2008; Bazılhan, 1984; Luvsandendeva, 1957; Tsevel, 1966) || **Diğer Moğ. Dil. Kalm. harül** ‘grenzwache, pikett, visier auf der flinte // sınır muhafızı, nöbetçi, tüfek nişangahı; mastbaum, mastkorb auf dem schiffe // direk, gemi direğinin üst kısmında yer alan gözetleme yeri; hobel // rende’ (Ramstedt, 1935; ayrıca bk. Bordaev vd., 1977; Todaeva, 2009); Oir. *xaruul* ‘guard, watchman // muhafız, bekçi; gunsight // tüfek nişangâhı’ (Krueger, 1978; ayrıca bk. Todaeva, 2001); Bur. *xaruul* ‘karavul, dozor, straja // nöbetçi, devriye, muhafız; karavulnıy // bekçi, nöbetçi; ruvbanok // rende’ (Çeremisov, 1951; ayrıca bk. Şagdarov & Çeremisov II, 2008); Ord. *harül* ‘rabot // rende’; *harül*- ‘faire regarder, laisser regarder // gözlemek, izlemek’ (Mostaert, 1968); Dag. *xaröl* ‘nöbetçi, muhafız’ (Todaeva, 1986); Mgr. *xarūla*- ‘garder, protéger, défendre // korumak, saklamak, güvence altına almak’ (Smedt & Mostaert, 1933).

Csáki, çalışmasında Moğol İmparatorluğunun Orta Asya'ya doğru ilerledikçe, Türk dillerinde Orta Moğolca alıntılara rastlandığını ifade eder. **kara.gul* kelimesi de Moğol dönemi için önemli bir askerî terimdir ve kelime Moğolca üzerinden bu ilerleme vasıtasıyla Türkçe dâhil pek çok dile geçmiştir. Bu kelimenin kökü, Moğolca *qara*- fiili olup “izlemek, gözetlemek” anlamına gelirken, *-gul* bir fiilden isim türetme ekidir. Aynı ekle oluşturulan ve Türk dillerine geçmiş başka kelimeler de bulunmaktadır (Csáki, 2006). Benzer bir şekilde Tuna da kelimenin Moğolca menşeli olduğunu söyler. Türk ve Moğol dillerinde *kara*- “bakmak, gözlemek” fiili mevcut olup *-gul* eki ise yalnız Moğolca’da bolca tanıklanan canlı bir ektir. Tuna, aynı zamanda Moğol dilinde *-gul* yapım eki ile türetilmiş başka kelimelerin (örn. *kepte-gul*, *mana-gul*, *tangna-gul*, *turşi-gul* vb.) yer alması ve *karagul* kelimesinin Eski Türkçe döneminde tespit edilememesinin, bu kelimenin Moğolca’dan geldiğinin bir göstergesi olduğu bilgisini de paylaşır (Tuna, 1972). Doerfer de ‘spährtrupp, berittene patrouille // keşif birliği, atlı birlik’ şeklinde

anlamlandırdığı *qāravul* kelimesinin Moğol kökenli olup çeşitli dillerde askerî terim olarak geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu söyler. *Qāravul* kelimesi düşman hareketlerini izleme ve raporlama göreviyle özdeşleşmiş, ancak kelime farklı kültür ve zamanlarda farklı anlam ve roller de üstlenmiştir. Doerfer, aynı zamanda Moğolca *qarayul* kelimesinin *qara-* “bakmak, gözetlemek” fiilinden türetilmiş olduğunu söyler. Türkçe *qara-*, Mançuca *kara-* gibi benzer ifadeler, Moğolcadan ödünç alınmış olup, bu kelimeler Moğollar öncesi dönemde kayıtlı değildir (Doerfer I, 1963). *Moğol Dillerinin Etimolojik Sözlüğü* (Etimologičeskiy Slovar’ Mongol’skih Yazıkov) adlı eserde de *qaravul* kelimesinin “bakmak, görmek; gözetlemek, korumak” manasına gelen *qara-* fiilinden türediği bilgisi verilir (*qara-vu-l*). Orta Moğolca’da *qaraul* “nöbetçi, devriye, muhafız, koruma, bekçi” şeklinde kullanılan kelime, Moğol dili üzerinden Slav ve Türk dillerine geçmiş, Türk dillerinde de farklı varyantlarla korunmuştur. Kelime, hem askerî hem de sivil bağlamda yaygın olarak kullanılan bir terim durumundadır (Sanjeyev vd. III, 2018). Róna-Tas da ‘watch // gözlemek’ manası ile verdiği *qara’ul* kelimesinin Moğol dönemiyle ilişkilendirilen bir askerî terim olarak Mançucadan Swahili diline, Rusçadan Arapçaya kadar geniş bir dil coğrafyasına yayılmış olduğunu belirtir. Kelime, Moğolca *gara-* “görmek, izlemek” fiilinden türetilmiş olup *-gul* yapım ekini almıştır (Róna-Tas, 1982).

Tarihî: Karaayak, *qaravul* kelimesinin Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemleri haricinde Türkçenin tarihî diğer bütün dönemlerinde tanıklandığını söyler: EUyg. Ø; Kar. Ø (Karaayak, 2024). Kelimenin Türkçenin tarihî periyodu içerisinde Harezmi Türkçesi dönemiyle beraber kullanıldığı görülür. *Kıssaşü’l-Enbiyâ*’da kelime *qaravul* olarak ve ‘karakol’ anlamında geçer: *Muhammed bin Ebi Bekr üç künlük yer bardır erte bir qaravulnı kördi, tewege minüp ewe baru turur* (KE: 240r5 → Ata, 2019). Kıpçak sahası eserlerinden *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it Türkiyye* adlı eserde de kelime, benzer bir şekilde *qaravul/ qaravulu* olarak ve ‘karakol’ manasında tanıklanır (TZ: 20b-13 → Atalay, 1945). Yine *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk* adlı eserde de ‘karakol’ manası ile *qaravul* kelimesi yer almaktadır (Kİ: 70 → Caferoğlu, 1931). Kelime, Çağatay sahasında da canlı bir şekilde kullanılmıştır. *Dictionnaire Turk-Oriental*’de kelime, *qaravul/ karağul* kaydı ve ‘garden, surveillant, troupe postée quelque part // bekçi, gözetmen, bir yerde konuşlanmış birlik’ şeklinde açıklanır (Courteille, 1870). *Sanglax*’da da kelime *qaravul* kaydı ve varyasyonları (q, X) ile geçer (Sang: 271v/15 → Clauson, 1960). *Lûgat-i Çağatay*’da *qaravul* kelimesi ‘meşe orman, pete ağacı, toğay, yığacı, karağul, dide-bân, gezici, tolaşıcı, pâspân, nige-bân, bekçi, asker kolu’ şeklinde açıklanır (Durgut, 1995; ayrıca bk. ‘karaul’ Kúnos, 1902). Çağatayca manzum bir sözlük olan *Nisâb-ı Kutbiyye*’de de sözcük ‘didebân // bekçi, gözcü, devriye’ anlamında ve *qaravul* olarak verilir (Turan, 2019). Radloff da *Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy*’de (OSTN II-Çağ.) *qaravul/ qaravıl* kelimesini ‘die schildwache, wache, der vorposten, die vorhut // nöbetçi, muhafız, ileri karakol, öncü birlik’ şeklinde açıklar ve sözcüğün *qaravıl tutmak* (itmäk) ‘wache halten // nöbet tutmak’, *qaravıl janâ qaravıl’iya* ‘das wachthaus // karakol binası, nöbetçi kulübesi’ gibi farklı kullanım varyasyonlarına yer verir (Radloff II, 1899). Ebulgazi Bahadır

Han'ın *Şecere-yi Terākime* adlı eserinde de kelime, *karavul* şeklinde ve 'keşif kolu, koruyucu' manasında verilmektedir: *Tuğrul Beg sekkiz miñ kişi birlen yolnuñ bir yanında turdı taķı uzak karavul saldı* (96a-9 → Ölmez, 2020). Sözcüğün Çağatay sahasında tanıklandığı diğer eserler ise şöyledir: ML: 43; FHL: 52a/12; FN: 23a/1; KGM: 109/6; TG: 51a/1.

Modern: Krg. *karool* 'koruyucu, muhafız; kontrol yeri, gözetleme yeri; karakol, güvenliği sağlamak amacıyla dolaşan devriye; muhafızlık, muhafız olma durumu; arpacık, ateşli silahlarda namlunun ucunda bulunan küçük çıkıntı; nişan; kurşun, taş vb. ile vurulmak istenen hedef' (Arıkoğlu vd. II, 2017b; ayrıca bk. Abduvaliev vd., 2010; Mukambaev, 2009; Yudahin I, 1985a); *karaal* 'pritsel, karaalga al-brat' na pritsel, pritselivat'sya, navodit' // nişan alma, hedef, nişan noktası, hedeflemek' (Yudahin I, 1985a; ayrıca bk. Abduvaliev vd., 2010; Mukambaev, 2009), Bşk. *karavıl* 'karakol; karakolda bekleyen kişi, nöbetçi; tüfeğin ucundaki nişangâh' (Özşahin, 2017; ayrıca bk. Ağışev vd., 1996; Ahmerov vd., 1958), KrkKlp. *karavıl* 'gözetleyen, bekleyen; bakan; bekçi; bir şeye nişan almak için tüfeğe yerleştirilen şey, nişan, arpacık (Uygur, 2019; ayrıca bk. Baskakov, 1958; Esemuratova vd. III, 1988), Kum. *karavul* 'nöbetçi, bekçi' (Pekacar, 2011), Krç-Blk. *karavul* 'gözcü, bekçi' (Tavkul, 2020; ayrıca bk. Goçiyeva & Suyunçev, 1989), Tat. *karavıl* 'askerî korakol; gözetleme; nöbetçi, nöbet bekleme; imdat anlamında çağrı sözü' (Öner, 2009; ayrıca bk. Ganiev vd., 1997; Osmanov, 1966), Özb. *qaravul* 'bir şeyi veya bir yeri bekleyip korumakla görevli kimse, bekçi; bir yerde temizlikten sorumlu olan biri; herhangi bir yeri koruma, muhafaza etme görevi verilmiş askerî birlik; tüfek, tabanca vb. ateşli silahlarda namlunun en ileri bölümünde bulunan ve nişan alırken gezle birlikte göz ile hedef arasında aynı çizgi üzerine getirilen küçük çıkıntı, arpacık' (Koraş vd., 2023; ayrıca bk. Azizov & Rizaeva, 1989; Borovkov & Qori-Niyoziy, 1941; Akobirov vd., 1959; Ma'rufov II, 1981b; Waterson, 1980), YUyg. *qaravul* 'guard, sentry // muhafız, bekçi, nöbetçi' (Schwarz, 1992), Trkm. *garavul* 'bekçi; karakol görevlisi, silahlı koruma, devriye' (Tekin vd., 1995; ayrıca bk. Aksakov vd., 1968; Garrett vd., 1996), Azb. *qaravul* 'asayiş ve güvenliği sağlamakla görevli kuvvetlerin oturduğu bina; askerî karakol veya nokta hizmeti' (Altaylı II, 2018b), Gag. *karaul* 'karakol, nöbetçi' (Gaydarci vd., 1973).

Жакақ/Јаѕақ/: 'ordu, asker, askerî birlik; ordu mensubu; ganimet' (Kzk TS, 2003); 'liderin veya hanın etrafında toplanmış savaşçılara verilen ad; herhangi bir tehlike yahut ihtiyaç anında halk arasında oluşan silahlı direniş gücü; mağlup ülkeden alınan vergi' (Kzk. Ed. Til. S. VI, 2011); 'boy liderinin veya hanın etrafında toplanmış savaşçıların genel adı; başka bir ülkeye sefer düzenlemeden önce, bir boy veya ulusa dışarıdan bir tehdit geldiğinde, ya da toplumdaki sosyal değişimler sırasında, halk arasından kendi isteğiyle toplanarak işgalcilere veya sosyal adaletsizliğe karşı başkaldıran silahlı güç; mağlup olan ülkeden alınan haraç veya vergi; Sovyetler Birliği hükümetinde kamu düzeni kurallarını ihlal edenlerle mücadele etmek için devlet organlarına yardımcı olmak amacıyla kurulan gönüllü örgüt' (Kzk. S., 2013); 'asker, kuvvet' (Kzk. Tür. S., 1984); 'yöneticinin etrafında toplanmış savaşçı birliği; askerî örgüt' (Kzk. Dästürlü Med. S., 1997); 'bir liderin etrafında toplanan savaşçı

topluluğu; milis savunma gücü; silahlı birlik; askerî kuvvet' (Kzk.-Rus. S., 2007) → krş. **Moğ. zasag** (casag) 'rule, government, administration; ruling prince of a banner; power; political structure // yönetim, idare, hükümet; sancak yöneticisi, bey; güç; politik yapı' (Lessing, 1960; Lessing, 2017) → bk. **Orta Moğ. jasa** (MGT: 227, 43^v), *jasah* 'gesetz, ordnung, verordnung // kanun, düzen, tüzük' (MGT: 189, 10^v, 193, 24^v); 'militärgesetz [erlassen a. 1202] // askerî yasa [çıkarmak]' (MGT: 153); *jasahu* 'in ordnung bringen, zurechtmachen, ordnen // düzenlemek, düzeltmek, sıralamak' (MGT: 87, 224, 33^v, 232, 278, 38^v, 43^v); *jasal* 'ordnung // düzen, tertip, sistem' (MGT: 194^f) (Haenisch, 1939) || **Edebî Moğ. Halh. zasag** 'ükimet, şara, jüye, törtip // hükümet, yönetim, tedbir, düzen, kural' (Bazılhan, 1984; ayrıca bk. Ariunbolor vd., 2008; Bayarsayhan vd. II, 2001; Luvsandendeve, 1957; Tsevel, 1966) || **Diğer Moğ. Dil. Kalm. zasag** 'der regierende fürst, der höchste richter; strafe, vorwurf, zurechtweisung; pflicht; steuer, abgabe // prens, yönetici; yargıç; ceza; sitem, suçlama; azarlama; görev, vergi, harç, aidat' (Ramstedt, 1935); *zasg* 'nakazanie; pravitel'stvo; vlast' // ceza; hükümet; iktidar, güç, otorite' (Bordaev vd., 1977; ayrıca bk. Todaeva, 2009); Oir. *zasag* 'vlast'; pravitel'stvo // iktidar, güç, otorite; hükümet' (Todaeva, 2001; ayrıca bk. Rybatzki, 2006); Bur. *zasag* 'vlast'; pravitel'stvo // iktidar, güç, otorite; hükümet' (Çeremisov, 1951; ayrıca bk. Şagdarov & Çeremisov I, 2006); Ord. *jasak* 'gouvernement; chef de bannière; nom d'une bannière des Ordos // hükümet; sancak lideri; Ordos sancaklarından birinin adı' (Rybatzki, 2006); Dag. *jasag* 'vlast'; pravitel'stvo // iktidar, güç, otorite; hükümet' (Todaeva, 1986).

Kazakçada yer alan *jasag* kelimesi, Moğolca kökenli bir kelime olup yukarıda da belirtildiği üzere günümüz Moğolca metinlerinde *zasag* (casag) biçimiyle yer almaktadır. Kelime, Moğolcada "yönetim, idare, hükümet; sancak yöneticisi, bey; güç; politik yapı" (Lessing, 2017) gibi anlamlarda iken Kazakçada ise anlam genişlemesiyle "askeri düzen, kanun, birlik, ganimet, haraç" gibi manalarda da kullanılmıştır. Schönig, kelimenin Moğolca *jasa-* (yapmak, oluşturmak, düzenlemek) kökünden türetildiğini söyler. Kelime Türkçeye Harezmi Türkçesi veya Çağatay sahasında ve *j > y* dönüşümü neticesinde geçmiştir: *jasa-* > *yasa-* (Schönig, 2000). Doerfer de kelimenin Moğolcadan Türkçeye geçen yabancı kelimelerden biri olup bu tür kelimelerde Moğolcadaki "j-" harfinin Türkçede "y-" olarak dönüşümüne dair hatırı sayılır derecede örneğe rastlanıldığı bilgisini verir. Doerfer ayrıca kelimenin kökü olan *yasa-* (düzenlemek) fiilinin bazı kaynaklarda Eski Türkçede (Atü.) geçtiğinin belirtildiğini ifade eder [bk. *yasa-* 'tanzim etmek, yapmak': *öd tñri y^as^ar, kişi oğlu kop ölğli törümⁱ ş^ança s^ak'nd'm* 'Zamanı Tanrı takdir eder; kişi oğlu hep ölmek için türemiş' → bk. Orkun I, 1941; *üd tñri yasas kişi oğlu qop ölğli (ili ölğli ?) törümis* 'vremja (t.e. sud'by, stroki) raspredeljaet nebo (t.e. bog), (no tak ili inače) syny čelovečeskie vse roždeny s tem, čtoby umeret // Zaman Tanrı tarafından dağıtılır, (ama öyle ya da böyle) insanoğlunun tüm oğulları ölüme doğar' → bk. Malov, 1951]. Fakat, Doerfer burada yanlış bir okumanın söz konusu olduğunu söyler. Bu kullanımda kelime, *yasa:r* değil, *aysa:r* olarak okunmalıdır. Çünkü Türk runik yazısında bu şekilde yazılmaktadır. Ayrıca, *yasa-* kelimesi bu verilen örnekler dışında Eski Türkçede (Atü.) başka hiçbir yerde geçmez. *Yasa-*

(düzenlemek) fiilinin aorist formunun da *yasa:r* değil, *yasa:yur* şeklinde olması gerekir. Ancak, Orkun ve Malov tarafından transkripsiyonu ve aktarımı gerçekleştirilen cümlelerde kelime bu şekilde yazılmamıştır. Verilen cümleler *aysar* kelimesinin kullanımı ile çok daha net anlaşılacaktır, çünkü Türkçedeki *yasa-* (ve Moğolcadaki *jasa-*) fiili aslında “belirlemek, kararlaştırmak, tanzim etmek” değil, “düzenlemek, yaratmak; yapmak” anlamlarına gelmektedir (Doerfer IV, 1975). Doerfer, kelimenin Eski Türkçe (Atü.) sahasında kullanılmadığını, incelenen örnekteki *yasa-* sözcüğünün de yanlış bir okuma neticesinde kayda geçtiğini söyler. Benzer bir şekilde Clauson, ‘to construct, arrange, set in order // inşa etmek, düzenlemek, sıraya koymak’ şeklinde anlamlandırdığı *yasa-* kelimesinin Moğolca bir fiil olduğu ve XIII. ya da XIV. yüzyıla kadar Türkçede görülmediğini ifade eder. Sözcük ilk olarak XIII.(?) yy. Kur’an Tefsirinde kaydedilmiştir: ‘düzenlemek, yapmak, oluşturmak’: *ol yasar öjindin taķı soķındin köni saklaķuķı* (112, 9) ‘onun önünden ve ardından güvenli muhafızlar tayin eder’ (Borovkov, 2002). Kelime aynı zamanda Çağatay (*yasa-* Sanglax: 331r/2 → Clauson, 1960) ve Kıpçak sahasında (*yasa-* ‘düzeltmek’ TZ: 25b-7 → Atalay, 1945) da tanıklanmıştır. Clauson da tıpkı Doerfer gibi kelimenin Eski Türkçe sahasındaki (7 yy.) kullanımının (bk. Orkun I, 1941; Malov, 1951) yanlış okuma kaynaklı olduğunu ve doğru okumanın *öd teñri aysar kişi oğlu ölgeli törümiş* ‘(all) sons of men have been born to die when heaven prescribes the time // Tüm insanoğlu Tanrının belirlediği vakitte ölmek üzere doğmuştur’ şeklinde olması gerektiğini söyler. Burada ‘belirlemek’ manasında kullanılan kelime *yasar* değil, *aysar* olmalıdır. Clauson ayrıca *yasak* sözcüğünün de Moğolcadan Türkçeye geçen ödünç bir kelime olduğunu (bk. Orta Moğolca: *jasaq*) ve Türkçede ilk defa XIV. yy. Uygur sivil metinlerinde kaydedildiği bilgisini verir (Clauson, 1972). Yukarıda da belirtildiği üzere sözcük Moğolca üzerinden *j- ~ y-* ses değişimi neticesinde Türkçeye geçmiş ve Türkçede 13. yy. itibarıyla tanıklanmaya başlamıştır (*jasa-* > *yasa-*). Orta Moğolcada kaydedilen *jasaq* sözcüğü de *jasa-* ‘düzenlemek, düzeltmek, sıralamak’ fiilinin *-ķ* fiilden isim yapan yapım eki vasıtası ile türetilmiş bir hâli olup 14. yy. itibarıyla Türk yazı dilinde görülmüştür (*jasaq* > *yasak*). Sözcük, Kazakçada da söz başında bulunan /y/ sesinin /j/ sesine dönüşmesi hadisesi (*y- > j-*)¹⁰ neticesinde *jasaq* şeklinde kullanılmaktadır.

Sözcüğün tarihî ve günümüz Türk lehçelerindeki kullanımı ise şu şekildedir:

Tarihî: Sözcük, 14. yüzyıl sonrası (bk. Clauson, 1972) Türk yazı dilinin tarihî dönemlerinde tanıklanmaktadır. *Yasaķ* sözcüğünün Türkçe metinlerdeki ilk kullanım yeri geç dönem (14. yy.) Uygur sivil metinleridir: *(kan)lar çakıntın pârō*

¹⁰ Koç ve Doğan, *Kazak Türkçesi Grameri* adlı eserde Kazakçada görülen bu ses olayı hakkında şu bilgiyi verir: “*J sesinin Türkçede aslî olarak bulunduğunu söylemek güçtür. Ancak diğer pek çok Kıpçak lehçesinde mevcut bulunan söz başındaki y’leri c’leştirme eğilimi Kazakçada neredeyse kurallaşmış hâldedir ve son dönemde özellikle yapay alfabe operasyonları neticesinde bu c’ler j’ye dönüştürülmüştür. Dolayısıyla Türkçede bulunmadığını söylediğimiz j, bugünkü Kazak yazı dilinde yoğun şekilde kullanılmaktadır*” (Koç & Doğan, 2004).

aka inilärimis pirlä paknı ätläp öskä alpan yasak tutmayın (kan)larımıska köç perip yor(ı)tımıs (USp. 22, 43 → Radloff, 1928). Sözcük, metinde ‘албан жасак // vergi’ anlamında kaydedilmiştir (Radloff, 1928). Caferoğlu, sözcüğün Uygur sahasında ‘kanun, yasa’ anlamıyla da tanıklandığını söyler (Pfahl. 6, 6 → Caferoğlu, 1968), fakat Clauson, VIII. yy. ve akabindeki Uygur Budist manastırlarına ait metinleri inceleyen *Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden* (Pfahl 6, 5) adlı eserde geçtiği varsayılan *yasak* kelimesinin aslında *yağak* sözcüğünün yanlış okunmasından kaynaklı olduğu bilgisini verir (Clauson, 1972). Sözcük, Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerde *yasak* şeklinde ve “yasak vergisi” anlamıyla kayda geçmiştir: *kayda tilerse yörüsün bu künden ilgerü yasak alban almasınlar* ‘nerede isterse yürüsün. Bugünden sonra (ileri) yasak ve emlak vergisi almasınlar. (K I/37: → Özyetgin, 1996). Çağatay sahasında da *yasak* kelimesi ‘yasak, kanun, nizam’ anlamlarıyla kullanılmıştır (Ünlü, 2013). Sözcük, *Lügat-i Çağatay* adlı eserde de ‘nizam, usul, kaide, tembih; devlet-i tatar ve mogul nizamet esasiyesi, siyaset kanunnamesi’ (Kúnos, 1902; ayrıca bk. Durgut, 1995) anlamlarıyla kaydedilmiştir. *Yasak* Kelimesinin Çağatay sahasında tanıklanabildiği diğer eserler ise şunlardır: ŞHD: 79a/2; MK: 12b/13; TG: 57a/7; GN: 89/8; LD: 2332; SD: 793.

Schönig, tarihî Türk yazı dilinde kelimenin üç farklı kullanım versiyonunun belgelendiğini söyler: Güneydoğu Türkçesine ait bir *yasak* < *yasag*, Oğuzcaya ait bir *yasa* < *yasag* ve Kıpçakçaya ait bir *yasaw* < *yasag*. Zamanla *yasaw* biçiminin kaybolduğu görülmektedir. Modern Kıpçakça, aslında Çağatayca olan *yasak* biçiminden Oğuzca gibi *-k* biçimlerini kopyalamıştır; Modern Güneydoğu Türkçesi de *yasag* ve *yasak* kökenlerine geri dönebilecek bir *yasak* biçimini kullanmaktadır. Schönig, Kuzeydoğu Türkçesinde, Tuvaca *çazak* kelimesinin *yasak* kökenine işaret eden bir biçim olarak karşımıza çıktığını, fakat bu kelimenin Çağataycadan aktarılmış olmasının pek olası olmadığını söyler; kelime muhtemelen zayıf ses tonuyla biten bir Moğolca kökene dayanmaktadır. Buna karşılık Hakasça *çazag* kullanımı ise *yasag* biçimine dayanmaktadır (Schönig, 2000).

Yukarıda da bahsedildiği gibi kelime, Moğol İmparatorluğu dönemindeki siyasî ve askerî yapının etkisiyle tarihî Türk yazı diline geçmiş ve günümüz pek çok Türk lehçesinde yerini korumuştur.

Modern: Krg. *casak* ‘asker’ (Arıkoğlu vd. I, 2017a); ‘bir serdarın maiyetindeki savaşçı müfrezesi’ (Yudahin, 2011; ayrıca bk. Abduvaliev vd., 2010; Mukambaev, 2009), Bşk. *yahak* ‘vergi’ (Özşahin, 2017); ‘anlaşma, sözleşme, uzlaşma; haraç’ (Ahmerov vd., 1958); ‘yasak, vergi (Agişev vd., 1996), Kum. *yasak* ‘haraç, vergi’ (Pekacar, 2011); ‘tazminat’ (Bammatov & Gadjiahmedov, 2011), Krç-Blk. *casak* ‘vergi, haraç; tazminat’ (Tavkul, 2020), Tat. *yasak* ‘vergi’ (Ganiev vd., 1997; ayrıca bk. Osmanov, 1966), Özb. *yasak* ‘yasa, kanun; ceza’ (Koraş vd., 2023; ayrıca bk. Borovkov & Qori-Niyoziy, 1941; Akobirov vd., 1959; Ma’rufov II, 1981b; Üşenmez vd., 2016); ‘yasak’ (Waterson, 1980), Azb. *yasag* ‘yasak, haraç vergisi’ (Akdoğan, 1999; ayrıca bk. Altaylı II, 2018b; Orucov vd. IV, 2006b).

СҮРҚЫЛТАЙ /Surkıltay/: ‘Han’ın danışmanı, akıl hocası; ikiyüzlü, hain, düşmanlık eden kişi, kötü’ (Kzk. S., 2013); ‘kötü, fena’ (Kzk. AS, 2005); ‘kötü niyetli kişi, düşman’ (Kzk. Sin. S., 2005); ‘ikiyüzlü, hain, düşmanlık eden’ (Kzk. Dest. Med. S., 1997); *Är hannıñ tusında bir surkıltay* ‘Her hanın yanında bir danışman (öğretici vb.) vardır (eskiden han yanında öğretici danışmanlar olurdu; han bir işleri onlarla danışarak yapardı, o danışmanlara surkıltay denilirdi)’ (KTFS 2007, s. 49 → bk. Adılov, 2019); ‘Han danışmanı, akıl hocası; ikiyüzlü, nankör, hain’ (Kzk. Ed. Til. S. XIII, 2011) → krş. **Moğ. surgaltay** ‘educated, trained // öğrenim görmüş, eğitilmiş, tahsilli’ (Lessing, 1960; Lessing, 2017) → bk. **Orta Moğ. surħu** ‘lernen // öğrenmek’ (MGT: 149, 4^r, 260, 45^v); ‘gewöhnt sein // alışkın olmak’ (MGT: 265, 4^v) (Haenisch, 1939) || **Edebî Moğ. Halh. surgaal** ‘ösiyet, nakıl // nasihat, öğüt, hikmetli söz’ (Bazılhan, 1984; ayrıca bk. Ariunbolor vd., 2008; Luvsandendeva, 1957; Tsevel, 1966) || **Diğer Moğ. Dil. Kalm. surga** ‘fragen, bitten, lernen // sormak, istemek, öğrenmek’ (Ramstedt, 1935); Oir. *surugal* ‘doctrine // öğreti’ (Krueger, 1978); Bur. *surtaal* ‘dogmat, doktrina // dinî, ideolojik öğreti’ (Çeremisov, 1951; ayrıca bk. Şagdarov & Çeremisov II, 2008); Ord. *surgal* ‘enseignement, bons enseignements que les parents donnent à leurs enfants, exhortation // öğretim, ebeveynlerin çocukları içi verdiği öğütler, nasihat’ (Mostaert, 1968), *surgalt’ā* ‘ayant un enseignement // eğitim almış, öğrenim görmüş, eğitimli’ (Mostaert, 1968).

Moğolcada *sur-* fiilinin ‘uçit’sya, obuçat’sya // öğrenmek, eğitim görmek’ manası bulunmaktadır (Sanjeev vd. III, 2018). Lessing de *sur-* fiilini ‘to learn, study; to be accustomed; to ask, inquire // öğrenmek, okumak, çalışmak; alışkın olmak; sormak, soruşturmak’ şeklinde tanımlar (Lessing, 1960; Lessing, 2017). *Sur-* fiil köküne getirilen *-ga* eki ise etken çatılı bu fiili ettirgen bir şekle kavuşturmuştur¹¹. Poppe, işlevi edilgen eylem tabanını etken, etken eylem tabanını ise ettirgen yapan *-ga/-ge-* ekinin /l/ ve /r/ ünsüzü ile sona eren etken ve edilgen eylemlere *-ga/-ge-*; /b/, /d/ veya /s/ ile sona eren etken ve edilgen eylemlere ise *-ka/-ke-* biçiminde getirildiği bilgisini verir (Poppe, 2016). *Surga-* fiili ‘to teach, instruct, train // öğretmek, okutmak, alıştırmak’ şeklinde tanımlanmaktadır (Lessing, 1960; Lessing, 2017). *Surga-* fiil tabanına eklenen /l/ ekinin işlevi ise fiillerden soyut düşünceler bildiren adlar türetmektir (Poppe, 2016). *Surgal* sözcüğü, ‘teaching, training; doctrine; education, instruction // öğretme, eğitme; doktrin; eğitim, öğrenim, tahsil’ şeklinde anlamlandırılmaktadır (Lessing, 1960; Lessing, 2017). *Surgal* sözcüğüne getirilen *-tay* eki ise sahiplik, bir şeyle ilgili olanı veya o şeyde bulunanı ifade eden adlar türeten bir ek vazifesini görmektedir (Poppe, 2016). *Surgaltay* kelimesi de sözlükte yukarıda da bahsi geçtiği üzere ‘educated, trained // öğrenim görmüş, eğitilmiş, tahsilli’ şeklinde tanımlanmaktadır (Lessing, 1960; Lessing, 2017). Kısacası, *surgaltay* kelimesi *sur-* fiil köküne dayanmakta olup kök sözcüğe sırasıyla eklenen *-ga/-*, *-l-* ve *-tay/* ekleri vasıtası ile meydana gelmiştir (*sur-ga-l-tay*).

¹¹ Räsänen, *surga* kelimesinin madde başı açıklamasında sözcüğü ‘belehren, unterrichten // öğüt vermek, ders vermek, öğretmek’ şeklinde açıkladıktan sonra Moğolca olan bu kelimenin *sur-* fiiline dayandığı bilgisini verir: *sur-ga* (Räsänen, 1969).

Moğolca menşeli bir sözcük olan *surgaltay* kelimesinin Kazakçadaki kullanımı ise *surkultay* şeklindedir. Adilov, Sızdık'a atfen bu kelimeyi anlamının güç olduğu ve bu kelimenin eskimiş kelimeler (istorism, tarihî sözler) kategorisine dâhil edilmesi gerektiği bilgisini paylaşmış (→ bk. Sızdık, 2009) ayrıca deyimlerde kullanılan *surkultay* biçiminin Moğolca 'akıl vermek, akıl öğretmek, tavsiyede bulunmak' anlamındaki *surga-* fiili ve 'öğrenim görmüş, eğitilmiş, tahsilli' anlamındaki *surgaltay* kelimesiyle aynı gördüğünü söylemiştir (Adilov, 2019).

Tarihî: *Zemahşeri, Mukaddimetü'l-Edeb, Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü* adlı eserde *sur-* fiili 'öğrenmek' manası ve farklı cümleler vasıtası ile tanıklanır: *surba bilik dağı dūlakuyi 'bilimden ve şarkı söylemeden öğrenci', surgaba tūndü 'ona öğretti', surkuyi eribe tūnēse kūrāni 'Kur'an'ı ondan öğrenmek istedi*. Eserde aynı zamanda *suruḡsan* kelimesi de 'öğrenen' manası ile verilir. Fakat, *sur-* fiilinden türetilen *surgaltay* kelimesine dair çalışmada herhangi bir bilgi verilmez (Poppe, 2009). Adilov, *suurultay* kelimesinin Manas Destanında 'destan kahramanı' anlamında verildiği bilgisini paylaşır (Manas D., K5:330-47 → Sadıkov & Şarşembayev, 2011) (Adilov, 2019). *Doğu Türkçesi Grameri Dizini* adlı eserde de her ne kadar *surgaltay* kelimesi yer almasa da kelimenin kök durumunda bulunan *sur-* fiiline yer verilir. Eserde Moğolca olarak gösterilen fiil 'lernen // öğrenmek' manasında gösterilmiştir: DTG: 199/26 (Li, 2017). *Surgultay* kelimesi incelemesi gerçekleştirilen Eski Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi gibi Türkçenin tarihî seyirlerine ait dönem eserlerinde tanıklanamamıştır: EUyg. Ø; Kar. Ø; Hrz. Ø; Kıp. Ø; Çağ. Ø.

Modern: *Surgaltay* kelimesine günümüz Türk lehçelerine dair (Kıpçak, Karluk, Oğuz grubu) taraması gerçekleştirilen sözlüklerde rastlanamamıştır. Fakat, Adilov, sözcüğün Tuvacada *surga-* 'akıl vermek, akıl öğretmek, doğruyu göstermek' (bk. Ölmez, 2007); *surgaal* 'öğreti, danışmanlık, bilgi verme, akıl verme' ve *surguuldug* 'bilgili, öğrenim görmüş, okumuş' (bk. TuvRS, 1968) anlamlarında kullanıldığı bilgisini verir (Adilov, 2019). Yine Tuvacada *surgaar* kelimesi 'doğru yolu göstermek, öğüt vermek', *surguul* kelimesi ise 'öğrenci, okul, okuma' manalarında verilmiştir (Arıkoğlu & Kuular, 2003).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Gerçekleştirilen bu çalışma, Kazakçadaki yönetim ve askerlik ile ilgili bazı kelimelerin Moğol kökenli veyahut da Moğolcadan alınmış olduğunu ve bu kelimelerin tarihî süreç içerisinde farklı kullanım biçimlerine evrildiğini ortaya koymuştur. Moğol İmparatorluğu'nun Orta Asya'daki varlığı, Türk dilinin tarihî dönemlerine ve başta Kazakça olmak üzere pek çok Türk lehçesine önemli ölçüde etki etmiş ve bu etki, bilhassa askerî ve yönetsel terminolojide anlamsal değişimler ile kendini göstermiştir. Örneğin, *noyan* kelimesi, Moğolcada 'lord, bey, yönetici' anlamlarına gelirken, Kazakçada hem tarihî unvan hem de güçlü ve soylu kişileri tanımlayan bir kelime olarak varlığını sürdürmüştür. Benzer şekilde, *batır*

kelimesi, Moğolcada ‘kahraman, cesur savaşçı’ anlamına gelirken, kelime Kazakçaya geçtiğinde hem askerî hem de kültürel bir kimlik kazanmış, kahramanlık ve yiğitlik simgesi olarak halk arasında yaygın bir şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Yine, *nöker* kelimesi de Moğolcada ‘dost, yoldaş, savaş arkadaşı’ anlamına gelirken, Kazakçaya askerî bir terim olarak geçmiş ve hanların ya da beylerin emirlerinde görev yapan özel muhafız birliklerini tanımlamak için kullanılmıştır. Günümüzde bu kelimenin anlamı değişmiş olsa da tarihî belgelerde ve sözlüklerde Moğol döneminden kalan askerî bir yapı olarak detaylı biçimde yer almaktadır.

Bu kelimelerin Türkçeye geçiş süreçleri, Moğolca etkisinin sadece dil düzeyinde değil, aynı zamanda Türk toplumunun askerî ve yönetsel yapısında da derin izler bıraktığını göstermektedir. Moğolların kurduğu siyasi yapı ve askerî organizasyon, Orta Asya bozkırlarında uzun yıllar boyunca varlığını sürdürmüş, bu süreçte Moğolca kökenli terimler Türk dilinin tarihî periyodlarına ve akabinde Kazakçaya adapte edilerek, yeni anlamlar kazanmıştır. Ayrıca, bu tür ödünçlemeler yalnızca kelime bazında değil, aynı zamanda belirli sosyal ve askerî kavramların Türk toplumunda nasıl benimsendiğini ve şekillendiğini de göstermektedir.

Sonuç olarak, Kazakçadaki yönetim ve askerlik terminolojisine dair Moğolcadan alıntılanan kelimeler, sadece dilbilimsel açıdan değil, tarihsel ve sosyokültürel açılardan da büyük bir öneme sahiptir. Bu çalışmada yapılan etimolojik ve tarihî incelemeler, Kazakçanın Moğolca ile olan dilsel ilişkisini daha iyi anlamamıza yardımcı olmakta ve Moğol etkisinin Türk kültürü üzerindeki izlerini ortaya koymaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmalar, bu tür etkileşimlerin yalnızca Kazakça ile sınırlı kalmayıp diğer Türk dillerinde nasıl bir değişime uğradığını da araştırarak, Türkçenin tarihî gelişimine dair daha kapsamlı bilgiler sunabilir.

Yazar Katkı oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makale tek yazarlı olup katkı oranı %100'dür ve herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abduvaliev, İ., Akmatalliev, A., Kadırmambetova, A., Kasımgeldieva, M., Semyonova, C., Cayloobaev, B., İsabekova, A., Konurbaeva, R., Marazıkov, T., Musaev, S., Olcabaev, S., Osmonova, C., Tolubaev, M. & Şatmanov, S. (2010). *Kırgız Tilinin sözdüğü*. Avrasya Press.
- Adilov, M. (2019). Kazakça deyimlerde korunan bazı Moğolca kelimeler üzerine. *Türkbilig*, (38), 119-142.
- Agişev, İ. M., Zeynullina, G. D., İşbirzin, E. F., İşmehemetov, Z. K., Kusemova, T. H., Miranova, S. F., Sufyanova, N. F., Tehfetullina, V. J., Urazbayeva, Z. F., Uratssin, Z. F. & Yarullina, U. M. (1996). *Başkirsko-Russskiy slovar'*. Izdatel'stvo «Digora», «Russkiy Yazık».

- Ağca, F. & Gül, B. (2018). Uygur harfli Oğuz Kağan destanında geçen Moğolca sözcükler. *Türkbilig*, (36), 47-62.
- Ahmerov, K. Z., Baişev T. G., Bikmurzin A. M., Kayumova U. M., Sayargaleev B. S. & Teregulova R. N. (1958). *Başkırsko-Russkiy slovar'*. Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Inostrannih i Natsional'nih Slovary.
- Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine büyük sözlük*. Beşir Yayınevi.
- Akobirov, S. F., Ma'rufov, Z. M. & Xucaxonov, A. T. (1959), *Üzbeksko-Russkiy slovar'*. A. K. Borovkov (Bş. Red). Harijiy va Milliy Lugatlar Davlat Nashriyeti.
- Aksakov, K., Altaev, S., Gafurova, H., Kuliev, A., Meskutov, V., Muradova, S., Tekeev, Ya., Hamzaev, M. & Hodjamkuliev, M. (1968). *Turkmensko-Russkiy slovar'*. Izdatel'stvo «Sovetskaya Entsiklopediya».
- Altaylı, S. (2018a). *Azerbaycan Türkçesi sözlüğü cilt I (a-k)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Altaylı, S. (2018b). *Azerbaycan Türkçesi sözlüğü cilt II (q-z)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Altaylı, S. (2018c). *Azerbaycan Türkçesi sözlüğü cilt III (karşılaştırmalı dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Amarjargal, B., Tsooloo, J. & Gantogto, G. (1988). *Bnmau dah' Mongol helniy nutgiyn ayalguvni tol' biçig*. İnstitüt Yazıka i Literaturı Akademiy Nauk Mongol'skoy Narodnoy Respubliki.
- Argunşah, M. & Güner, G. (2022). *Codex Cumanicus*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıkoğlu, E. & Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R. & Selçuk, B. K. (2017a). *Kırgızça-Türkçö sözdük I (A-J)*. Kırgızistan-Türkiye “Manas” Üniversitesi Yayınları.
- Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R. & Selçuk, B. K. (2017b). *Kırgızça-Türkçö sözdük II (K-Z)*. Kırgızistan-Türkiye “Manas” Üniversitesi Yayınları.
- Ariunbolor, B., Yaşar, A. & Natsag, L. (2008). *Türkçe – Moğolca, Moğolca – Türkçe sözlük*. Empathy.
- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it Türkiyye*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey yazıtları*. Kömen Yayınları.
- Azizov, O & Rizaeva, Z. (1989). *Üzbeksko-Russkiy slovar'*. Okituvçi.

- Bagatur / p'q' dwr. Niedersächsische Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. <https://woerterbuchnetz.de> (Erişim tarihi: 24 Ocak 2025).
- Bammatov, B. G. & Gadjahmedov, N. E. (2011). *Kumıksko-Russkiy slovar'*. İyali Dnts Ran.
- Baskakov, N. A. (1958). *Karakalpakşa-Ruşşa sözlük*. Şet Til Häm Milliy Sözlükler Mämleket Baspası.
- Bayarsayhan, Ä., Gantogto, G., Dorj, D., Mijiddorj, G., Sumyaabaatar, B., Suhbaatar, O., Darbeeva, A. A., Pyurbeev, G. & Şevernina, Z. V. (2001). *Bol'şoy akademiçeskiy Mongol'sko-Russkiy slovar', tom I-II*. Institut Yazıkoznaniya RAN.
- Bazılhan, B. (1984). *Mongol-Kazak tol'* (Mongolşa-Kazakşa sözdik). Mongol Halık Respublikası, Gılım Akademiyasınıñ Tili men Ädebiyet İnstitutı.
- BD:** Yücel, B. (1995). *Bâbüür dîvânı* (gramer-metin-sözlük-tıpkıbasım). Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Bey Hadi, H. (2010). *Arın sözlüğü*. Tebriz.
- BN:** Şen, M. (1993). *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur, Bâburname giriş-metin (Kâbil ve Hindistan bölümleri)- açıklama dizin*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Bordaev, E. Ç., Djambinova, R. A., Kalyaev, A. L., Kiçikov, A. Ş., Korsunkiev, Ts. K., Monraev, M. U., Muniev, B. D., Pavlov, D. A. & Ubuşae, N. N. (1977). *Kalmıtsko-Russkiy slovar'*. İzdatel'stvo "Russkiy Yazık.
- Borovkov A. K. & Karı-Niyazov, T. N. (1941). *Üzbeksko-Russkiy slovar'*. İzdatel'stvo Uzbekistanskogo Filiala Akademiy Nauk SSSR.
- Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da bulunmuş Kur'an tefsirinin söz varlığı (XII.-XIII yüzyıllar)*. H. İ. Usta & E. Amanoğlu (Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1960). *Senglax-A Persian guide to the Turkish language by Muhammed Mahdi Xan*. E. J. Gibb Memorial Series, New Series.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Clarendon Press.
- Courteille, P. D. (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental*. A L'imprimerie Impériale.
- Csáki, É. (2006). *Middle Mongolian loan words in Volga Kipchak languages*. Harrassowitz Verlag.
- Cumakunova, G. (2005). *Türkçe-Kırgızca sözlük*. Kırgız-Türk "Manas" Üniversitesinin Basılmaları.

- Çeremisov, K. M. (1951). *Buryatsko-Mongolisko-Russkiy slovar'*. Gosudarstvennoe İzdatel'stvo İnostrannykh i Nacional'nykh Slovaroj.
- DA:** Sultanbek, K. (2022). *Dürri'l-'acāyib* (dil özellikleri-metin-dizin). (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DM:** Toparlı, R. (2018). *Ed-dürretü'l-mudiyye fi'l-lügati't-Türkiyye*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische elemente im neupersischen band I-IV*. Franz Steiner Verlag GMBH.
- Durgut, H. (1995). “Şeyh Süleymân Efendi-i Buhârî lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (cild-i evvel)” adlı eserin transkripsiyonu. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Esemuratova, R., Kalenderov, M. & Japakova, R. (1982). *Karakalpak tilinin túsindirme sözligi, tört tomlık I* (a-b). "Karakalpakstan" Baspası.
- Esemuratova, R., Kalenderov, M., Kızırbaev, A., Saytov, D., Embergenov, U., Turabaev, A. & Beketov, B. (1988). *Karakalpak tilinin túsindirme sözligi, tört tomlık III* (k-n). "Karakalpakstan" Baspası.
- FHL:** Öztürk, S. (2020). *Fazlullâh Han lügâtî: inceleme-metin-dizin*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- FN:** Yürümez, R. (2020). *Çağatay şairi Harâbâtî'nin fakr-nâmesi: inceleme, çeviriyazı, dizin, ek dizin, tıpkıbasım*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ganiyev, F., Ahmet'yanov, R. & Açıkgöz, H. (1997). *Tatarça-Törekçä sözlek*. İnsan Nâşriyatı.
- Garrett, J., Lastowka, G., Muhammetmuradova, A., Myradova, J., Naahielua, K., Pallipamu, M., Rustamov, M., Sharipova, M. & Yaylymova, A. (1996). *Turkmen – English dictionary*. A SPA project of Peace Corps Turkmenistan.
- Gaydarci, G. A., Koltsa, E. K., Pokrovskaya, L. A. & Tukan, B. P. (1973). *Gagavuzko-Russko Moldavskiy slovar'*. N. A. Baskakov (Red.). «Sovetskaya Entsiklopediya» İzdatel'stvo Editura «Ençiklopediya Sovetike».
- GN:** Orak, B. (1995). *Lutfi'nin Gül ü Nevruz'u gramer indeksi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Goçiyaeva, S. A. & Suyunçev, H. I. (1989). *Karaçay-Malkar-Orus sözlük*. Russkiy Yazık.
- Grönbech, K. (1992). *Kuman lehçesi sözlüğü codex Cumanicus'un Türkçe sözlük dizini*. Kemal Aytaç (Çev.). Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Grunina, E. A. (2005). *Turkmenskiy yazık*. Izdatel'skaya Firma «Vostochnaya Literatura» RAN.
- GT:** Karamanlioğlu, A. F. (2019). *Gülistan tercümesi* (kitâb gülistan bi't-Türkî). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Guseynova, G. (1941). *Azərbaydjansko-Russkiy slovar'*. Izdatel'otvo Azərbaydjanskogo Filiala Akademiy Nauk SSSR.
- Güner, G. (2017). Codex Cumanicus'ta Moğolca alıntı kelimeler üzerine yeni bir yaklaşım. *Gazi Türkiyat, Bahar* (20), 9-24.
- Hacıeminoğlu, M. N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Haenisch, E. (1939). *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (yüan-ch'ao pi-shi) geheime geschichte der Mongolen*. Otto Harrassowitz.
- Israpil, D. (2014). 吐鲁番发现回鹘文佛教新文献研究 Tulufan faxian huihuwen fojiao xin wenxian yanjiu. Beijing.
- İH:** İzbudak, V. (1936). *El-idrâk haşiyesi*. Devlet Basımevi.
- İM:** Toparlı, R. (1992). *İrşâdü'l-müluk ve's-selâtin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2020). *Mevlânâ Lutfî dîvân*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaayak, T. (2021). Doğu Türkçesi Kur'an tercümelerinde Moğolca unsurlar I. *Esengü Bitig, Doğumunun 60. yılında Zühal Ölmez armağanı* içinde (ss. 485-534). T. Karaayak ve U. Uzunkaya (Ed.). Kesit Yayınları.
- Karaayak, T. (2024). Batı Türkçesi Kur'an tercümelerindeki Moğolca unsurlar. *Prof. Dr. Mustafa Nejat Sefercioğlu Seferi'ye armağan* içinde (ss. 325-349). Üzeyir Aslan & Hakan Taş (Ed.). İksad Publishing House.
- Karataş, A. (2022). Şecere-i Harezmsâhi'de yer alan Türkçe ve Moğolca unvanlar. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 8(57), 1314-1331. <http://dx.doi.org/10.29228/JOSHAS.64728>.
- KE:** Ata, A. (2019). *Kışasü'l-enbiyâ I* (giriş-metin-dizin). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Keñesbayev, İ. (2007). *Frazeologiyalik sözdik*. Arıs Baspası.
- Keskin, B. (2022). *Eski Uygur Türkçesi hukuk belgeleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KFT:** Agar, M. E. (1989). *Kitâbu fi'l-fıkh bi-lisani't-Türkî: inceleme-metin-sözlük*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- KGM:** Kök, N. K. (2017). *Kitâb-ı gazât der mülk-i Çin* (giriş-inceleme-metin-dizin). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kİ:** Caferoğlu, A. (1931). *Kitâb al-idrâk li-lisân al-atrâk*. Evkaf Matbaası.
- KK:** Toparlı, R., Çögenli, M. S. & Yanık, N. H. (1999). *El-kavânînü'l-küllîye li-zabti'l-lügati't-Türkiyye*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koç, K. & Doğan, O. (2004). *Kazak Türkçesi grameri*. Ayabek Bayniyazov (Red.). Gazi Kitabevi.
- Koraş, H., Açık, F. & Öztürk, Z. (2023). *Özbek Türkçesi Türkiye Türkçesi sözlük*. Nobel.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi* [TİEM 73 1v-235v/2], (giriş-inceleme-metin-dizin). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Krueger, J. R. (1978). *Materials for an Oirat-Mongolian to English citation dictionary*. Publications of the Mongolia Society.
- Kúnos, I. (1902). *Šejx Sülejman Efendi's Čagataj-Osmanisches wörterbuch*. Budapest.
- Kuun, C. G. (1880). *Codex Cumanicus: bibliothecae ad templum divi marci venetiarum*. Editio Scient. Academiae Hung.
- Kzk TS:** Koç, K., Bayniyazov, A. & Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Akçağ.
- Kzk. Ar. Fr. Tüs. S.:** Mamırbekova, G. (2017). *Kazak tilindegi Arab, Parsı sözderinin túsindirme sözdigi*. Memlekettik Tildi Damıtuv İnstitutı.
- Kzk. AS:** Kaliyev, G., Naqısbekov, O., Sarıbayev, Ş, Uderbayev, A., İmanbaev, A. & Omarbekov, S. ... (2005). *Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi*. Arıs.
- Kzk. Ask. Ter. S.:** Amanjolov, K. & Tasbolatov, A. (1999). *Kazakşa Ğskeri Terminderdin Túsindirme Sözdigi*. Bilim.
- Kzk. Dest. Med. S.:** Kuralulı, A. (1997). *Kazak Destürli Medenietinin Entsiklopediyalık Sözdigi*. «Sözdik-Slovar'».
- Kzk. Ed. Til. S.:** Fazıljanova, A., Ongarbaeva, N., Gabithanulı, K., Şoybekov, R., Küderinova, K., Jubaeva, O. & Malbakov, M. (2011). *Kazak adebi tilinin sözdigi c. XIII* (s-t). Til Bilimi İnstitutı.
- Kzk. Ed. Til. S.:** Konıratbaeva, J., Kaliev, G., Esenova, K., Januzak, T., Momınova, B. & Süyerkulova, B. (2011). *Kazak adebi tilinin sözdigi c. VI* (j-j). Til Bilimi İnstitutı.

- Kzk. Ed. Til. S.:** Mankeeva, J., Şoybekov, R., Küderinova, K., Fazıljanova, A., Bizakov, S., Jünisbek, E., Janabekova, A., Üderbaev, A., Kaliev, G. (2011). *Kazak adebi tilinin sözdigi c. XI* (m-o). Til Bilimi İnstitutı.
- Kzk. Etm. S.:** Kazak SSR Gılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı (1966). Iskakov, A., Sızdıkova, R. & Sarıbaev, Ş. (Red.). *Kazak tiliniñ kıskaşa etimologiyalık sözdigi*. Kazak SSR-nıñ Gılım Baspası.
- Kzk. S.:** Väli, N., Kurmanbayulu, Ş., Malbakov, M., Şoybekov, R., Küderinova, K., Jubaeva, O., Janabekova, A., Fazıljanova, A., İsaeva, J. & Üderbaev, A. (2013). *Kazaq sözdigi* (Qazaq tiliniñ birtomdıq ülken túsindirme sözdigi). Dävir.
- Kzk. Sin. S.:** Bizakov, S., Bolganbaev, E. & Devletkulov, Ş. (2005). *Kazak tilinin sinonimder sözdigi*. Arıs.
- Kzk. Tür. S.:** Oraltay, H., Yüce, N. & Pınar, S. (1984). *Kazak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Kzk. Tüs. S.:** Kaliyev, B. (2014). *Kazak tiliniñ túsindirme sözdigi*. Memlekettik Tildi Damıtuv İnstitutı.
- Kzk.-Eng. D.:** Nurapiyeva, N. (2008). *Kazakşa-Ağılşınşa sözdik -Kazakh-English dictionary-*. Dayk Press.
- Kzk.-Rus. S.:** Bektayulu, K. (2007). *Kazakşa-Orısşa sözdik*. Almatı.
- Kzk.-Rus. S.:** Bekturov, Ş. & Bekturova, A. (2001). *Kazakşa-Orısşa sözdik*. Foliant.
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English dictionary*. University of California Press.
- Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe sözlük*. Günay Karaağaç (Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li, Y. S. (2017). *C. Brockelmann'ın "doğu Türkçesi grameri" dizini*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ligeti, L. (1935). Mongolos jövevényyszavaink kéréde. *Nyelvtudományi Közlemények* XLIX, 190-271.
- Luvsandendeve, A. (1957). *Mongol'sko-Russkiy slovar'*. Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Inostrannih i Natsional'nih Slovarey.
- Ma'rufov, E. M. (1981a). *Özbek tilining izohli lugati ikki tomli, tom I* (a-r). Rus Tili Naşriyati.
- Ma'rufov, E. M. (1981b). *Özbek tilining izohli lugati ikki tomli, tom II* (s-h). Rus Tili Naşriyati.
- Malov, S. E. (1951). *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti: teksty i issledovaniya*. Izdat. Akad. Nauk. SSSR.

- MG:** Uğurlu, M. (1984). *Munyetu'l-ğuzāt* (metin-indeks). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MK:** Ölmez, Z. K. (1993). *Mahbûbu'l-kulûb: inceleme-metin-sözlük*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ML:** Özender, S. B. (1996). 'Ali Şir Nevāyi, muḥākemetü'l-luğateyn -iki dilin muhakemesi-. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MN:** Türk, V. (1990). *Neva'i mecalisü'n-nefa'is metin-inceleme* (2 cilt). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mostaert, A. (1968). *Dictionnaire Ordos: a-z, tables-alphabétiques*. Johnson Reprint Corporation.
- Mukambaev, J. (2009). *Kırgız tilinin dialektologiyalık sözdüğü*. Girne Amerikan Üniversitesi Türk Araştırma ve Tanıtım Merkezi Yayınları.
- Nagy, É. K. (2018). *Mongolic copies in Chaghatay*. Harrassowitz Verlag.
- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. İklil Kurban (Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Németh, J. (1953). "Wanderungen des Mongolischen wortes nökur genosse" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 3, 1-23.
- NF:** Ata, A. (1998). *Nehcü'l-feradis III* (dizin-sözlük). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NF:** Eckmann, J. (1995). *Nehcü'l-feradis I-II* (metin-tıpkıbasım). S. Tezcan, H. Zülfikar (Yay.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Orkun, H. N. (1936-1941). *Eski Türk yazıtları I-IV* (1. bsk.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk yazıtları* (3. bsk.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Orucov, Ä., Abdullayev, B. & Rähimzadä, N. (2006a). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğäti, dörd cilddä, III cild* (q-r). Şärk-Qärb.
- Orucov, Ä., Abdullayev, B. & Rähimzadä, N. (2006b). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğäti, dörd cilddä, IV cild* (s-z). Şärk-Qärb.
- Osmanov, M. M. (1966). *Tatarsko-Russkiy slovar'*. Sovetskaya Entsiklopediya.
- Ölmez, M. (2007). *Tuvacanın sözvarlığı eski Türkçe ve Moğolca denkleriyle*. Harrassowitz Verlag.
- Ölmez, Z. (2020). *Ebulgazi Bahadır Han-şecere-yi terākime*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslup incelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Poppe, N. N. (1991). *Mongolian loanwords in Kazakh*. In *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas* (149-152). Attila József University.
- Poppe, N. N. (2009). *Zemahşerî, mukaddimetü'l-edeb, Moğolca-Çağatayca çevirinin sözlüğü*. Mustafa S. Kaçalin (Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Poppe, N. N. (2016). *Moğol yazı dilinin grameri*. Günay Karaağaç (Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Radloff, W. (1899). *Opit slovary Tyurkskih nareçiy tom vtoroy* (versuch eines wörterbuchs der Türk-dialekte II). S. Petersburg.
- Radloff, W. (1905). *Opit slovary Tyurkskih nareçiy tom tretiy* (versuch eines wörterbuchs der Türk-dialekte III). S. Petersburg.
- Radloff, W. (1928). *Uigurische sprachdenkmäler*. Verlag Der Akademie Der Wissenschaften Der USSR.
- Rahimi, F. (2021). *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ramstedt, G. J. (1912). *Zur verbstambbildungslehre der Mongolisch Türkischen sprachen*. Helsingfors.
- Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmückisches wörterbuch*. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türksprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Róna-Tas, A. (1982). Loan words of ultimate middle Mongolian origin in Chuvash. *Studies in Chuvash Etymology*. András Róna-Tas (Ed.). Szeged: 66-134.
- Rybatzki, V. (2006). *Die personennamen und titel der mittel-Mongolischen dokumente-eine lexikalische untersuchung*. Yliopistopaino Oy.
- Sadikov, T. & Şarşembayev, B. (2011). *Manas destanı: Kırgızca-Türkçe büyük dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sanjeyev, G. D., Orlovskaya, M. H. & Şevernina, Z. V. (2015). *Etimologičeskiy slovar' Mongol'skih yazıkov, tom I* (a-e). İV-RAN.
- Sanjeyev, G. D., Orlovskaya, M. H. & Şevernina, Z. V. (2016). *Etimologičeskiy slovar' Mongol'skih yazıkov, tom II* (g-p). İV-RAN.

- Sanjeyev, G. D., Orlovskaya, M. H. & Şevernina, Z. V. (2018). *Etimologičeskiy slovar' Mongol'skih yazıkov, tom III (q-z)*. İV-RAN.
- Schönig, C. (2000). *Mongolische lehnwörter im westoghusischen*. Harrassowitz Verlag.
- Schönig, C. (2003). *Turko-Mongolic relations*. J. Janhunen (Ed.), *The Mongolic Languages* (403–419). Routledge.
- Schwarz, H. G. (1992). *An Uyghur-English dictionary*. East Asian Studies Press.
- SD:** Eraslan, K. (1999). *Mevlâna Sekkâkî divanı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sertkaya, O. F. & Alimov, R. (2006). *Eski Türklerde -Göktürklerde, Uygurlarda, Türkişlerde- para*. Ötüken Neşriyat.
- Shimin G. & Hamilton, J. (1981). L'Inscription ouïgoure de la stèle commémorative des iduq qut de Qoço. *Turcica*, 13, 10-54.
- Sızdık, R. (2009). *Kazak tilindegi eskilikler men jañalıktar*. Arıs.
- Smedt, A. D. & Mostaert, A. (1933). *Le dialecte Monguor parlé par les Mongols du kansou occidental IIIE partie – dictionnaire Monguor-Francais*. Imprimerie de l'Université Catholique.
- Şagdarov, L. D. & Çeremisov, K. M. (2006). *Buryatsko-Russkiy slovar' tom I (a-n)*. Izdatel'stvo OAO «Respublikanskaya Tipografiya».
- Şagdarov, L. D. & Çeremisov, K. M. (2008). *Buryatsko-Russkiy slovar' tom II (o-ya)*. Izdatel'stvo OAO «Respublikanskaya Tipografiya».
- ŞHD:** Karasoy, Y. (1989). *Şiban Han divânı* (inceleme-metin). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEH:** Abik, A. D. (1993). *Ali Şîr Nevâyî'nin risâleleri tarîh-i enbiyâ ve hükemâ, tarîh-i mülûk-i acem, münşeât* (metin-gramatikal indeks-sözlük). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z. & Eker, S. (1995). *Türkmençe-Türkçe sözlük*. Simurg.
- TG:** Karataş, A. (2018). *Tārîḥ-i gūzide* (nuşret-nâme) [48a-94b] (giriş, transkripsiyonlu metin, dizin-sözlük, tıpkıbasım). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Todaeva, B. H. (1986). *Dagurskiy yazık*. Nauka (AN SSSR: Institut Vostokovedeniya).
- Todaeva, B. H. (2001). *Slovar' yazıka Oyratov sin' tszyana*. Kalmitsoe Knijnoe Izdatel'stvo.

- Todaeva, B. H. (2009). *Ya ızuçayu «djangar», Kalmitsko-Russkiy slovar'*. Gu «Izdatel'skiy dom «Gerel».
- Tsevel, Ya. (1966). *Mongol helniy tovç taylbar tol'*. Ulsın Hevleliyn Hereg Erhlele Horoo.
- TT:** Baştürk, Ş. (2008). *Tüş tabirnamesi: inceleme-metin-indeks*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TTM:** Oytun Altun, H. (2020). *Fenâyî, tercüme-i tevârih-i mülûk: Nevâyî'nin Fars hükümdarları tarihi*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Tumurdey, G. & Tsybenov, D. (2014). *Kratkiy Dagursko-Russkiy slovar'*. Izdatel'stvo BNTS SO RAN.
- Tuna, O. N. (1972). Osmanlıcada Moğolca ödünç kelimeler. *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 209-250.
- Turan, F. (2019). *Çağatayca manzum sözlük, nisâb-ı kutbiyye*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TuvRS:** Tenişev, E. (Red.) (1968). *Tuvinsko-Russkiy slovar'*. İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya".
- TZ:** Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it Türkiyye*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uygur, C. V. (2019). *Karakalpak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi* [TIEM 73 235v/3-450r7] (giriş-metin-inceleme-analitik dizin). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.
- Üşenmez, E., Boltabayev, S. & Tuğlacı, G. (2016). *Özbekçe-Türkçe sözlük*. Türk Dünyası Vakfı.
- Vámbéry, H. (1867). *Čagataische sprachstudien*. F. A. Brockhaus.
- Vér, M. (2016). *The postal system of the Mongol empire in northeastern Turkestan*. (PhD Dissertation). University of Szeged.
- Waterson, N. (1980). *Uzbek-English dictionary*. Oxford University Press.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch* (eski Uygurcanın el sözlüğü). Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Yudahin, K. K. (1985a). *Kirgizko-Russkiy slovar', kniga 1: a-k*. "Sovetskaya Entsiklopediyaa" Basması.

- Yudahin, K. K. (1985b). *Kirgizko-Russkiy slovar', kniga 2: 1-ya*. "Sovetskaya Entsiklopediyaa" Basması.
- Yudahin, K. K. (2011). *Kirgız sözlüğü*. Abdullah Taymas (Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yusupova, N. (2018). *Türkçe-Özbekçe sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.